

Α. Ν. ΤΣΙΡΙΝΤΑΝΗ

ΕΜΕΙΣ
ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ
(8η έως 10η χιλιάδα)

“ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ”

ΑΘΗΝΑΙ 1992

A. N. ΤΣΙΡΙΝΤΑΝΗ

**ΕΜΕΙΣ
ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ**

**«ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ
ΜΕ ΕΠΙΓΝΩΣΗ»**

**ΑΘΗΝΑΙ 1977
«ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ»**

World Copyright reserved 1977
«ΕΝΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
«ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ»
Γραφεία Λυκαβηττοῦ 11, 10672 – Ἀθήναι
τηλ. 36.13.813

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Είσαγωγή	7
----------------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΕΜΕΙΣ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

1. Καὶ ὅμως εἴμαστε Ἕλληνες	11
2. Κάτι τὸ μοναδικό	21
3. Ἐλαττώματα καὶ προτερήματα	35
4. Φίλοι καὶ ἐχθροί	51
5. «Μητρός τε καὶ πατρός...»	67

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΚΟΙΝΗ ΠΟΡΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

6. Ἐλληνισμὸς καὶ πρωτοχριστιανισμὸς	79
7. Ἐλληνισμὸς καὶ Βυζάντιο	91
8. Τὸ 1821	103

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΜΑΣ ΠΟΡΕΙΑ

9. Ἡ σημερινή μας πορεία	115
10. Μοντέρνος πολιτισμὸς	127

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είχε τυπωθῆ καὶ κυκλοφορήσει τὸ βιβλίο μας «Γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση», καὶ ἀμέσως ἐφάνηκε ὅτι καὶ ὅμως δὲν εἶχαμε τελειώσει, ὅτι καὶ ὅμως χρειαζόταν συνέχεια. Ὅσα ἐκεῖ ἐγράφηκαν ἀναφέρονται στὴν πορεία μὲ ἐπίγνωση τοῦ ἀνθρώπου γενικά. Εἶναι ὅμως ἀπαραίτητη μιὰ εἰδικὴ ἐφαρμογὴ στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Πρέπει τώρα νὰ ἐξετάσωμε τὴν πορεία τὴν εἰδικὰ ἑλληνικὴ, τὴν πορεία ποὺ ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ἔχομε ταχθῆ νὰ βαδίσωμε.

Αὐτὴ ἡ ἐθνικὴ πορεία χρειάζεται, βέβαια, πρῶτα πρῶτα τὸ φῶς τῆς κοσμοθεωρίας μας, ποὺ τὴν δεχόμαστε γιὰ κάθε ἄνθρωπο. Χρειάζεται ὅμως καὶ εἰδικώτερα τὴν ἐπίγνωση τοῦ τί εἴμαστε, ποῦ βαδίζομε, ποῦ πρέπει νὰ βαδίσωμε, μ' ἄλλα λόγια νὰ νιώσωμε τί εἴμαστε καὶ πῶς πρέπει νὰ πορευθοῦμε ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες.

Καὶ αὐτὸ χρειάζεται ἔρευνα. Ἐρευνα ἐξαιρετικὰ δύσκολη, γιὰτὶ δυσκολευόμαστε ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐγγύτητά μας ἢ, ἂν θέλετε, τὴν ταύτιση μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς μας. Καί, πάνω ἀπ' ὅλα, δύσκολο, πολὺ δύσκολο εἶναι νὰ κρίνωμε τὸν ἑαυτὸ μας μὲ ἀντικειμενικότητα.

Καὶ ὅμως, μιὰ ἐθνικὴ αὐτοκριτικὴ εἶναι «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ» γιὰ μιὰ τέτοια ἔρευνα, γιὰτὶ ἡ προσπάθεια αὐτὴ σκοντάβει πότε στὴ μιὰ πότε στὴν ἄλλη προκατάληψη, πότε στὴν ἄκριτη ἐθνικὴ ὑπεροψία, πότε στὴν [σελ. 8] ἐπίσης ἄκριτη καὶ καταστρεπτικὴ ἐθνικὴ αὐτοκατάκριση καί, ἄς μὴ διστάσω νὰ τὸ πῶ, καὶ αὐτοπεριφρόνηση.

Καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς ἀντίθετες προκαταλήψεις πρέπει νὰ παραμερισθοῦν, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ γίνῃ μιὰ ἔρευνα μὲ τὸ φῶς τῆς ἀλήθειας καὶ νὰ συναχθοῦν συμπεράσματα μὲ τὴν καθοδήγηση τῆς ὅλης κοσμοθεωρίας μας. Νὰ δοῦμε τί εἴμαστε ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες, εἰδικὰ τί προβλήματα ἀντιμετωπίζομε, ποιά ἡ φύση τῶν προβλημάτων αὐτῶν, νὰ τὰ ἀντιμετωπίσωμε σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἱστορία μας καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φυλῆς μας ἐλαττώματα καὶ προτερήματα, ἀσθενεῖς καὶ ἰσχυρὲς πλευρὲς, ποιὲς οἱ εἰδικὲς συνθῆκες ζωῆς μας, καὶ νὰ φθάσωμε σὲ δεοντολογικὰ συμπεράσματα γιὰ τὸ σήμερα καὶ γιὰ τὸ αὔριο.

Ἔτσι, ἀρχίζομε τώρα αὐτὴ τὴ νέα, ἀπαραίτητη ἔρευνα. Καὶ ἡ ἔρευνα αὐτὴ θὰ εἶναι σκέψεις γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση τοῦ σημερινοῦ Ἕλληνο, ἀντίστοιχα μὲ τίς σκέψεις ποὺ ἔχουν ἤδη ἐκτεθῆ στὸ βιβλίο «Γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση» τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου. Σὰν εἰδικὴ ἐφαρμογὴ τῶν γενικῶν σκέψεων ἐκείνων στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ εἰδικὰ.

Μόνο μιὰ ἐξήγηση ἀκόμη, σχετικὰ μὲ τὸν συγγραφέα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Καὶ αὐτὸ ἔχει τὸν ἴδιο συγγραφέα, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο «Γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση»: Τὴν ἀνησυχία. Γιατί, ἂν ἡ πορεία μας σὰν ἀνθρώπων γενικά μᾶς

έμπνέει άνησυχία, όπως έχομε πολλές φορές άναπτύξει, πολύ περισσότερη άνησυχία μάς έμπνέει ή έθνική μας πορεία σαν Έλλήνων.

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΥΣ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΜΕΙΣ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

1. ΚΑΙ ΟΜΩΣ ΕΙΜΑΣΤΕ ΕΛΛΗΝΕΣ

A

Τò πρῶτο πού ἐδῶ πρέπει νὰ κάμωμε εἶναι νὰ τὸ πάρωμε ἀπόφαση ὅτι εἴμαστε Ἑλληνες. Θὰ ρωτήσετε, γιατί λέμε ὅτι πρέπει νὰ τὸ πάρωμε ἀπόφαση, σὰν νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἐλληνική μας ιδιότητα. Καὶ ὅμως, ἡ ἀμφιβολία ὑπάρχει. Ἔχει διατυπωθῆ πρῶτα - πρῶτα μὲ τὴ γνωστὴ ἀμφισβήτηση τοῦ ἄν εἴμαστε κἄν γνήσιοι Ἑλληνες, ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Εἶναι δὲ γνωστὴ ἡ θεωρία τοῦ Fallmerayer (1790-1861), πού ὑπεστήριξε ὅτι μὲ τὶς διαφορὲς ἐπιδρομὲς ξένων καὶ ιδίως Σλαύων στὴν ἐλληνική γῆ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων ἐξαφανίσθηκε, καὶ ἐμεῖς τώρα, πού ἔχομε αὐτὸ τὸ ὄνομα «Ἑλληνες», ἀπλούστατα δὲν εἴμαστε Ἑλληνες, εἴμαστε κἄτι ἄλλο, ὅ,τι θέλετε, πάντως Ἑλληνες δὲν εἴμαστε.

Δὲν εἶμαι εἰδικός, βέβαια, γιὰ νὰ κάνω ἐπιστημονικὴ κριτικὴ τῆς θεωρίας αὐτῆς. Τὴν κριτικὴ αὐτὴ τὴν ἔκαναν μὲ τὸ παραπάνω οἱ εἰδικοί, καὶ πρῶτος, νομίζω, ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς Zinkeisen. Ξέρω ὅμως ὅτι αὐτὸ πού ἔκανε ὁ Φαλλμεράυερ δὲν ἦταν ἐπιστῆμη, ἀλλὰ μισελληνισμός. Ὁ μισελληνισμὸς θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ παρακάτω, στὸ μεταξὺ ὅμως πρέπει [σελ. 12] νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Φαλλμεράυερ ἦταν μᾶλλον μιὰ πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων, καὶ τὴν πρόσεξαν ὄχι τόσο γιὰ τὰ ἐπιχειρήματα, ὅσο γιὰ τὴν πολιτικὴ σκοπιμότητα, καὶ ἀκόμη καὶ γιατί ὁ Φαλλμεράυερ ἦταν χειριστὴς τοῦ λόγου ἀπαράμιλλος καὶ λογοτέχνης. Καὶ τὸ εἶπαν μάλιστα μερικοί, ὅτι ὁ Φαλλμεράυερ δὲν εἶναι ἐπιστῆμων, ἀλλὰ λογοτέχνης.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ πῶ ὅτι ὁ Φαλλμεράυερ μπορεῖ στ' ἀλήθεια νὰ ἦταν σπουδαῖος λογοτέχνης, ἀλλὰ ἦταν καὶ κἄτι ἄλλο. Ὁ τρόπος πού παίρνει καὶ ἀλλοιώνει τὰ κείμενα καὶ ὑποχρεώνει διαφόρους παλαιούς χρονογράφους νὰ λένε ὅ,τι αὐτὸς τοὺς ὑπαγορεύει, καὶ ὑφαίνει, μὲ μιὰ λέξη ἀπ' ἐδῶ καὶ μιὰ λέξη ἀπ' ἐκεῖ, τὴν θεωρία του, γιὰ νὰ ξεγράψῃ ἀπὸ τὴ ζωὴ ἓνα ἔθνος ὀλόκληρο (καὶ τί ἔθνος!), ὅλα αὐτὰ πράγματι δείχνουν μιὰν ἰκανότητα ταχυδακτυλουργικὴ. Ἀλλά, βέβαια, σήμερα πιά ὁ Φαλλμεράυερ καὶ ἡ θεωρία του μᾶλλον ἔχουν ξεθωριάσει, καὶ πρέπει νὰ προσπαθήσεις, γιὰ νὰ τὰ θυμηθῆς. Γιατί, πῶς τὸ θέλετε, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὰ σήμερα δὲν μπορεῖς, μὲ ὅλες τὶς ταχυδακτυλουργίες στὰ κείμενα τῶν χρονογράφων, νὰ σβῆσεις τὴ γραμμὴ πορείας πού χαρακώνει τὴν ἐθνικὴ μας ὑπόσταση.

Ἦτι ὁ καθένας ἀπὸ μᾶς, τοὺς σημερινούς Ἑλληνες, ἂν πάει πρὸς πατέρα καὶ πάππου καὶ προπάππου, θὰ φθάσει εἰς ἓνα Θεμιστοκλῆ, ἢ, ξέρω γώ, εἰς ἓναν ἀπὸ ἐκείνους πού στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων ἔγραφαν τὰ ὄστρακα, γιὰ νὰ

έξοστρακίσουν τὸν Ἀριστείδη, αὐτὸ βέβαια, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ξέρει κανεὶς. Ἀλλὰ καὶ ὅτι εἴμαστε ξένοι ἀπ' **[σελ. 13]** αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ εἰποῦμε μὲ ἐπιστημονικὴ θεμελίωση. Εἴμαστε κοντύτερα μ' αὐτοὺς ἀπὸ κάθε ἄλλον σὲ μιὰ φυλετικὴ ἐνότητα. Ξένα στοιχεῖα ἐμπῆκαν στὸν ἐθνικὸ μας ὄργανισμό, χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία. Ἀλλὰ ἀφωμοιώθηκαν κάθε φορὰ ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο, πού ἦταν καὶ ἔμεινε τὸ κύριο. Προσελήφθησαν, δὲν προσέλαβαν. Καὶ ἔτσι, στὴν ἔρευνά μας μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε σὰν Ἕλληνες, χωρὶς καθόλου νὰ ἐνοχληθοῦμε ἀπὸ ὅσα ὁ Φαλλμεράυερ ἔγραψε τότε πάνω στὸ μῖσος τοῦ κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἐὰν δὲ πάλι φοβᾶται κανεὶς ὅτι μ' αὐτὸ πού λέω θὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ προγονοπληξία, θὰ σᾶς πῶ ὅτι δὲν κατάλαβα τί θὰ πεῖ προγονοπληξία. Γιατί εἶναι - πληξία τὸ νὰ δέχεται κανεὶς τοὺς προγόνους του; Καὶ ἡ λέξη αὐτή, «προγονοπληξία», εἶναι ἓνα φάντασμα πού –τοῦ κάκου– προσπαθεῖ νὰ μᾶς ἐμποδίσει νὰ δοῦμε κατάματα τὴ γραμμὴ πού ἔχομε διανύσει στὴν ἱστορία.

B

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον ὁ Φαλλμεράυερ, πού, ἐπὶ τέλους, ὅπως εἴπαμε, ἔχει πιὰ ξεπερασθῆ. Εἶναι ὅτι καμμιά φορὰ καὶ μερικοὶ ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους δυσκολεύονται νὰ δεχθοῦν ὅτι εἶναι Ἕλληνες, γιατί ἴσως δὲν αἰσθάνονται ψυχικὴν ἐνότητα μὲ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων. Αὐτὸ ἄλλως τε εἶναι παλαιὰ ἱστορία. Ἄς ποῦμε, στὸ Βυζάντιο ἡ λέξη Ἕλλην ἦταν ὄνομα ὑποτιμητικό. Ἐσήμαινε τὸν εἰδωλόατρη. Τὸ γένος **[σελ. 14]** τῶν Ἑλλήνων ἦταν βέβαια τὸ ὄχημα, γιὰ νὰ ἔλθει τὸ κήρυγμα τῆς Τιβεριάδος καὶ νὰ κατακλύσει τὴν Εὐρώπη κι' ὕστερα ὀλόκληρο τὸν πλανήτη. Ὅμως τὸ γένος αὐτὸ στὴν ἀρχὴ καὶ σὲ μεγάλο τμῆμα ἔμενε προσκολλημένο στὴν ἀρχαία θρησκεία. Καὶ αὐτὸ ἐνωχλοῦσε μερικοὺς ὑπερζηλωτὲς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἔτσι, εἶχαν ἓνα μῖσος οἱ βυζαντινοὶ αὐτοὶ (καλὰ-καλὰ δὲν ἦσαν ἀκόμη βυζαντινοὶ) κατὰ τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἔφθασαν καλόγεροι «χριστιανοί» νὰ ἀνοίξουν τὶς Θερμοπύλες στοὺς βαρβάρους κατακτητὲς, γιὰ νὰ εἰσβάλουν στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ ἐξολοθρεύσουν τοὺς Ἕλληνες πού ἦσαν ἀκόμη εἰδωλόατρες, ἐνῶ οἱ βάρβαροι ἐπιδρομεῖς ἦσαν αἰρετικοὶ μὲν (Ἀρειανοί), ἀλλὰ «χριστιανοί» πάντως!*

Τοῦ κάκου ὅμως τὸ Βυζάντιο ἐπάσχισε νὰ ξεχάσει ὅτι καὶ ὅμως εἴμαστε Ἕλληνες, ὅσο κι' ἂν ἦμαστε, ἐκείνη τὴν περίοδο, βυζαντινοί. Ὄταν ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ἀντιμετωπίζοντας γιὰ τελευταία φορὰ τὸν Τοῦρκο κατακτητὴ, θέλησε νὰ τονώσει τοὺς ὑπερασπιστὲς τοῦ Βυζαντίου, γιὰ νὰ ἀποκρούσουν τὴν ἐπίθεση τοῦ Μωάμεθ, τότε ἐπικαλέσθηκε τὸ ὅτι εἴμαστε Ἕλληνες καὶ ἀποτάθηκε πρὸς τοὺς Ἕλληνες καὶ ἐζήτησε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες νὰ θυσιαστοῦν, γιὰ νὰ σωθῆ ἡ Κωνσταντινούπολη. Καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἐπίκληση ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος **[σελ.**

---

* Αὐτὸ συνέβη μὲ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Γότθου Ἀλαρίχου στὸ ἔτος 396. Βλ. τὴν ἐξιστόρηση πού κάνει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμος Ββ' (ἔκδοση τοῦ 1925), σελ. 205 ἐπ. Βλ. καὶ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Π. Κανελλοπούλου, *Πέντε ἀθηναϊκοὶ διάλογοι* (1956), τέταρτος διάλογος, ὁ Ἀλάριχος στὴν Ἀθήνα, σελ. 131 ἐπ.

15] δὲν μπόρεσε μὲν νὰ ἀποκρούσει τοὺς Τούρκους, «γιατ' ἦταν θέλημα Θεοῦ ἡ Πόλη νὰ τουρκέψει», μπόρεσε ὅμως νὰ κάνει ὅ,τι χρειαζόταν, ὥστε τὸ Βυζάντιο νὰ κλείσει τὴν ζωὴ του μὲ τὸν πιὸ ἔνδοξο τρόπο, ἀσύγκριτα πιὸ ἔνδοξο ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ μὲ αὐτὸν ἡ ἀρχαία Ἑλλάς ὑποτάχθηκε στοὺς Ρωμαίους.

Γ

Ἄλλὰ ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ ἄλλοι, σημερινοί, ποὺ αἰσθάνονται ἓνα κομπλὲξ κατωτερότητος νὰ ἐκδηλώνεται μέσα τους, ὅταν σκέπτονται ὅτι εἶναι Ἑλληνες. Δὲν θέλουν νὰ εἶναι Ἑλληνες, προσπαθοῦν νὰ ξεχάσουν ὅτι εἶναι Ἑλληνες. Στὰ μάτια τους κάθε τι τὸ ἑλληνικὸ εἶναι ξεπεσμένο, χρεωκοπημένο, ταπεινωμένο, καὶ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ θέλουν νὰ μὴν ξέρουν τὴν ιδιότητα τὴν ἑλληνική, ὅπως μερικοὶ θέλουν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν καταγωγή τους ἀπὸ ἓναν πατέρα ἢ μιὰν οἰκογένεια μὲ κοινωνικὸ ἐπίπεδο χαμηλό. Καὶ ὅλα αὐτὰ καταλήγουν σὲ μιὰ προσπάθεια φυγῆς ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ Ἑλληνοῦ. Θυμᾶμαι τὴν ἐκπληξη ποὺ αἰσθάνθηκα, ὅταν, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ γάμου μὲ τὴν σημερινὴ βασίλισσα τῆς Ἀγγλίας, ὁ Ἑλληνας πρίγκιπας, ὁ Φίλιππος, ἐφρόντισε καὶ κατάφερε νὰ ἀποσιωπηθῆ τελείως ὅτι τὸ φῶς τῆς ἡμέρας εἶδε στὴν Ἑλλάδα, ὅτι γεννήθηκε ἀπὸ γονεῖς Ἑλληνες. Ἐφρόντισε καὶ ἐπέτυχε νὰ ξεχασθῆ ἔντελῶς ἡ ἑλληνικὴ του ιδιότης, ἡ ὁποία καὶ ὅμως εἶναι πραγματικότης, καὶ σ' αὐτὴ τὴν πραγματικότητα ἄλλωστε **[σελ. 16]** ὀφείλει ὁ Φίλιππος τὸν τίτλο τοῦ πρίγκιπος.

Καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι, νὰ ποῦμε λιγάκι καὶ τοῦ στραβοῦ τὸ δίκιο, ὅτι ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ πᾶς νὰ αἰσθανθῆς ντροπὴ, γιατί εἶσαι Ἑλληνας. Ὅταν εἶσαι σὲ μιὰ ξένη πόλη, ἂς ποῦμε γερμανική, καὶ βλέπεις διαφόρους Ἑλληνες ποὺ φωνασκοῦν ἑλληνικὰ καὶ τοὺς ἀκοῦς τί λένε, πᾶς, θεὸς δὲν θεὸς, νὰ κρύψεις τὸ ὅτι εἶσαι συμπατριώτης τους. Φροντίζεις νὰ μὴ μιλᾷς ἑλληνικὰ, γιὰ νὰ μὴν μπλέξεις. Αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀλήθεια εἶναι πὼς εἴμαστε μικρὸ κράτος, φτωχό. Θυμᾶσαι τὸν τίτλο «ψωροκώσταινα», ἢ λές, μὲ μιὰ αὐτοπεριφρόνηση, «τὸ ρωμαίικο». Ὅλα αὐτὰ προκαλοῦν μιὰν ἐπιθυμία φυγῆς, καὶ σοῦ ἔρχεται ὁ πειρασμός, ἂχ νὰ ἦμουν Ἑλβετός, Γάλλος, Ἀγγλος, Δανός... Καὶ τὸ ἀκόμη χειρότερο εἶναι ὅτι μερικοὶ νομίζουν ὅτι εἶναι κι' ὅλας Ἑλβετοί, Γάλλοι, Δανοί, Ἀγγλοὶ, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ ζοῦν ἐδῶ καὶ κάμποσα χρόνια σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς χῶρες. «We Englishmen», ἔλεγε κάποτε κάποιος Ἑλληνας ποῦχε γεννηθῆ σὲ ἓνα ὀρεινὸ χωριὸ τῆς Ἑλλάδος, ἔπειτα ἐπῆγε μετανάστης σὲ μιὰ ἀγγλικὴ ἀποικία καὶ ἔπειτα κατέληξε στὴν Ἀγγλία καὶ ἐπολιτογραφήθηκε Ἀγγλος ὑπήκοος!

Ἀλλά, καταλαβαίνετε, αὐτὰ εἶναι ψεύτικα πράγματα. Μπορεῖς νὰ λές ἐσὺ ὅτι εἶσαι Ἀγγλος, ἀλλὰ ὁ Ἀγγλος θὰ σοῦ ὑπενθυμίσει ὅτι δὲν εἶσαι!

Δ

Προσωπικά, ἄς ἐπιτραπῆ στὸν γράφοντα νὰ πεῖ [σελ. 17] ὅτι ποτὲ δὲν ἐσκέφθηκε νὰ εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ Ἑλληνας. Καὶ δὲν δυσκολεύεται νὰ ἐπαναλάβει τὸν γνωστὸ στίχο «εἶμαι Ἑλλην τὸ καυχῶμαι, ξέρω τὴν καταγωγή μου». Θυμᾶμαι ἓνα ἀνέκδοτο, ὅπου ἓνας Ἄγγλος καὶ ἓνας Γάλλος φροντίζουν ὁ καθένας νὰ ἐπαινέσει τὸ ἔθνος του. Ὁ Ἄγγλος ἀναπτύσσει τὸ (πάλαι ποτέ) μεγαλεῖο τὸ ἀγγλικό, καὶ ὁ Γάλλος τὸ ἴδιο γιὰ τὴν Γαλλία, ἀλλὰ στὸ τέλος ὁ Γάλλος, μὲ γαλατικὴ εὐγένεια, προσπαθεῖ νὰ δώσει τέρμα στὸν καυγᾶ λέγοντας: «ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι, ἂν δὲν ἦμουν Γάλλος, θὰ ἤθελα καὶ ἐγὼ νὰ εἶμαι Ἄγγλος». Καὶ ὁ Ἄγγλος τοῦ ἀπαντᾷ, «ἐγὼ, ἂν δὲν ἦμουν Ἄγγλος, θὰ ἤθελα νὰ εἶμαι Ἄγγλος»! Καὶ ξέρω ὅτι ὑπάρχουν καὶ σήμερα πολλοὶ Ἑλληνες ποὺ λένε, «ἂν δὲν ἦμουν Ἑλληνας, θὰ ἤθελα νὰ εἶμαι Ἑλληνας». Ἀλλὰ ἀνεξαρτήτως αὐτοῦ, θέλομε δὲν θέλομε καὶ ὅμως εἴμαστε Ἑλληνες. Καὶ τοῦ κάκου πᾶνε μερικοὶ νὰ νοθεύσουν τὴν ἐθνικότητά τους. Καὶ ἂν τὴν ξεχνᾶνε αὐτοί, τοὺς τὴν θυμίζουν οἱ ἄλλοι, στοὺς ὁποίους πᾶνε νὰ εἰσχωρήσουν. Καὶ ἐκεῖ ὑπάγεται καὶ ἡ προσπάθεια πολλῶν Ἑλλήνων νὰ μετασχηματίσουν τὴν ζωὴ τους σὲ ξένα καλούπια, ἰδίως ἀγγλοφέρνοντας, νὰ πίνουν τὸ τσάι τους ὅπως τὸ πίνουν οἱ Ἄγγλοι, νὰ παίρνουν τὸ πρῶτὸ ἀγγλικὸ ἢ ἀμερικανικὸ μπρέκφαστ καὶ ἀπαγορεύουν στοὺς Ἑλληνες νὰ ἔχουν δικό τους τρόπο ζωῆς. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο φθάνει καμμιά φορὰ σὲ σημεῖο κυριολεκτικὰ ἀπίστευτο. Δὲν θὰ τὸ φανταζόμουν, ἂν δὲν εἶχα ὑπ' ὄψιν μου αὐθεντικὴ ἀφήγηση ὅτι ἡ μακαρίτισσα ἡ Ἑλενα Σκυλίτση-Βενιζέλου ἐπάσχιζε νὰ κάνει καὶ αὐτὸν τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο [σελ. 18] νὰ ἀγγλοφέρνει στὸν τρόπο τῆς ζωῆς του, ἀκόμη καὶ σωματοφύλακες νὰ παίρνει πολιτικὰ ἀντιθέτους, διότι... στὴν Ἀγγλία κλπ. κλπ.*

Ε

Εἶτε, λοιπόν, μὲ ἐνθουσιασμό, μὲ καύχηση, μὲ ὑπερηφάνεια, εἶτε, ἐπὶ τέλους, μὲ καρτερία, θὰ τὸ πάρουμε ἀπόφαση ὅτι εἴμαστε Ἑλληνες. Δὲν θέλετε νὰ δοξάσωμε τὸν Θεὸ διότι εἴμαστε Ἑλληνες; Ἔστω! Ἀλλὰ ἄς μὴ κοροϊδεύωμε τὸν ἑαυτὸ μας ὅτι τάχα δὲν εἴμαστε. Διότι καὶ ὅμως εἴμαστε Ἑλληνες. Εἴμαστε Ἑλληνες καὶ ἡ ζωὴ μας γράφεται ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴν σημερινὴ ἐλληνικὴ πραγματικότητα καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία. Καὶ ἂν τίποτ' ἄλλο δὲν ξέρω, ξέρω ὅτι ἡ ζωὴ μου σήμερα θὰ ἦταν διαφορετικὴ, ἂν δὲν εἶχε γίνῃ ἡ ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχία ἢ ἂν εἶχεν ἄλλην ἐκβασή.

Καὶ γι' αὐτὸ μὲν τὸ τελευταῖο θὰ τὰ ξαναποῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο. Γιὰ τὴν ὥρα, ἄς βγάλουμε τὸ συμπέρασμα τῶν σκέψεων ποὺ προηγήθηκαν. Εἶτε μὲ καύχηση εἶτε χωρὶς καύχηση, καὶ ὅμως εἴμαστε Ἑλληνες. Αὕτῃ εἶναι ἡ

---

* Βλ. ὅσα γράφει ἀρμοδιώτατο πρόσωπο, ὁ κ. Στ. Στεφάνου στὸ βιβλίον του Ὁ Βενιζέλος, ὅπως τὸν ἐζησα ἀπὸ κοντά, τόμος Β', 1975.

πραγματικότητας. Κι' αν ακόμη για μιὰ στιγμή μᾶς πιάνει ἡ μελαγχολία για τὴν πραγματικότητα αὐτή, καὶ ὅμως ἔχει καὶ τὰ πολλὰ καλά του τὸ ὅτι εἴμαστε Ἕλληνες. Καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ ποὺ μᾶς ζηλεύουν για τὴν ιδιότητα αὐτή.

[σελ. 19] Πρέπει, λοιπόν, νὰ ἀξιοποιήσωμε τὰ καλά καὶ νὰ ὑπερικήσωμε τὰ μειονεκτήματα.

Καὶ για νὰ γίνει αὐτό, μὲ ἄλλα λόγια, ὄχι νὰ ξεφύγωμε ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ νὰ δαμάσωμε τὴν πραγματικότητα, πορευόμενοι μιὰν ἑλληνική πορεία μὲ ἐπίγνωση, θέλουν νὰ βοηθήσουν ὅσα ἐκτίθενται στὴ συνέχεια.

2. ΚΑΤΙ ΤΟ ΜΟΝΑΔΙΚΟ

A

Στήν έθνική πορεία μας, για να είναι πράγματι πορεία με επίγνωση, έμεϊς οί "Έλληνες πρέπει να ξεκινήσωμε από μιá βασιική διαπίστωση. "Ότι είμαστε έθνος που στέκει κάτι τó μοναδικό μέσα εις τήν ανθρωπότητα. Θα πήτε ίσως, και με πολύ δίκιο, ότι κάθε έθνος είναι κάτι τó μοναδικό απέναντι στα υπόλοιπα έθνη τής γής. "Έτσι είναι. Άλλα τó δικό μας έθνος σαν να έχει μιá ξεχωριστή μοναδικότητα, σαν να είναι απομονωμένο από τ' άλλα έθνη. Για να πάρωμε παράδειγμα τί γίνεται με τις οικογένειες, κάθε οικογένεια, βέβαια, είναι κάτι τó μοναδικό μπροστά σε όλες τις άλλες οικογένειες που απαρτίζουν τήν ανθρωπότητα. "Όμως πολλές, ίσως οί περισσότερες οικογένειες έχουν τούς συγγενικούς τους δεσμούς, που τις φέρνουν σε έπαφή και με άλλες οικογένειες, ενώ, αντίθετα, υπάρχουν άλλες οικογένειες ολότελα απομονωμένες, χωρίς συγγενικούς δεσμούς και έπαφές. "Έτσι και τó έθνος μας έχει μιá μοναδικότητα που τó κάνει απομονωμένο στην ιστορική του πορεία. Μένομε μόνοι μας και γράφομε τήν ιστορία μόνοι μας. Δεν έχομε συγγενικά έθνη, **[σελ. 22]** όπως έχουν τα έθνη τών Φράγκων, τών Σκανδιναβών, τών Σλαύων, τών Άράβων.

Και αυτό φαίνεται πρώτα-πρώτα στην ιστορία μας. Βέβαια, κάθε έθνος ή ιστορία είναι κάτι τó μοναδικό απέναντι στην ιστορία άλλων έθνών. "Όμως άλλων έθνών ή ιστορία βρίσκεται σε μιá συνάρτηση με τήν ιστορία άλλων έθνών. Η δική μας ιστορία όμως είναι ολότελα ξεχωριστή. Αυτό είναι τó ένα που πρέπει να έχωμε υπ' όψιν μας.

Και κάτι άλλο. "Άς μήν πεί κανείς ότι δεν ενδιαφέρεται για τήν ιστορία, ότι τó παρόν τόν γεμίζει με τόσους πονοκεφάλους, ώστε δεν έχει διάθεση να ασχοληθῆ με τήν ιστορία μας. Η ιστορία δεν είναι απλώς ιστορία, δηλαδή μιá ανασκόπηση του τί έγινε εις τó παρελθόν και δεν έχει σχέση με μᾶς τούς σημερινούς ανθρώπους. "Ίσα-Ίσα, επειδή πονοῦμε για τó σήμερα και καρδιοχτυποῦμε για τó αύριο, γι' αυτόν ακριβώς τόν λόγο πρέπει να έχωμε υπ' όψιν τήν ιστορία μας, γιατί ή ιστορία μας είμαστε έμεϊς οί σημερινοί "Έλληνες. Και τó παρόν μας και τó μέλλον μας ακόμη γράφονται από τήν ιστορία μας. "Όχι, βέβαια, μόνο από τήν ιστορία μας. Άλλα κατά αποφασιστικό τρόπο και από τήν ιστορία μας.

Και γενικώτερα, εκείνος που λέει ότι το παρελθόν δεν τον ενδιαφέρει ή ότι το παρελθόν είναι κάτι το κακό και επομένως πρέπει να το ξεχάσωμε ολότελα και να το αγνοήσωμε, να το θάψωμε οριστικά, **[σελ. 23]** πρέπει να ξέρει ότι, για να θάψωμε το παρελθόν μας, ένας μόνο τρόπος υπάρχει: Να θάψωμε τον έαυτό μας. Το παρελθόν είναι και μέσα μας. Ζή σήμερα μαζί μας.

Και ως προς την αξιολόγηση, το παρελθόν τί είναι, άρα γε, καλό ή κακό; Μά, και τὰ δύο. Υπάρχει και καλό παρελθόν, υπάρχει και κακό παρελθόν. Ούτε το ένα μπορούμε να άρνηθοῦμε, ούτε το άλλο. Μὲ μιὰ διαφορά. Το κακό παρελθόν μᾶς κυβερνά, εἴτε θέλομε εἴτε δὲν θέλομε, κί ἂν ἀκόμη το αγνοοῦμε ή κάνομε πὼς το αγνοοῦμε. Το καλό παρελθόν, αντίθετα, τότε μόνο ενεργεῖ ἐπάνω μας, όταν το γνωρίζομε και το αξιοποιοῦμε. Δὲν ζητάει τὴν ἄδειά μας το κακό παρελθόν, για να μολύνει το παρόν. Ἀλλά το καλό παρελθόν ζητάει τὴν σύμπραξή μας, για να φέρει τὰ εὐεργετικά του ἀποτελέσματα στο παρόν και στο μέλλον. Ἔτσι, μόνο ὅποιος κατέχει το παρελθόν μπορεί να δαμάσει το παρόν και να ἐτοιμάσει το μέλλον.

Μήπως ὅμως εἶναι ὑπερβολή, όταν λέμε ότι το σήμερα και το αὔριο μᾶς το γράφει ή ἱστορία μας, ή τουλάχιστον και ή ἱστορία μας; Για να ἰδοῦμε: Ποιὸς θὰ ἀρνηθῆ ότι ολότελα διαφορετική θὰ ἦταν ή σημερινή ζωή μας, ἐάν πρὶν ἀπὸ τριάντα τόσα χρόνια τὸν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο τὸν εἶχε κερδίσει ὁ Χίτλερ; Ἀνατριχίλα σὲ πιάνει, ἅμα σκεφθῆς μιὰ τέτοια δυνατότητα. Και πάλι, ποιὸς ἀμφισβητεῖ ότι διαφορετική θὰ ἦταν ή σημερινή μας ζωή, ἂν δὲν εἶχε γίνει ή μικρασιατική καταστροφή τοῦ 1922; Και σήμερα ἀκόμη ή πρωτεύουσα και ή ἐπαρχία εἶναι γεμάτες ἀπὸ πρόσφυγες, πού, ὅσο και να θέλωμε να ξεχάσωμε **[σελ. 24]** και τὴ λέξη ἀκόμη, εἶναι και σήμερα οἱ ξερριζωμένοι ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἔστω και ἂν σήμερα εἶναι οἱ πρόσφυγες τῆς δεύτερης ή και τῆς τρίτης γενεᾶς. Και αὐτὸ βέβαια μπορεί ἄρα γε να μὴν γράφει το παρόν τῆς Ἑλλάδος, παρόν που θᾶταν ολότελα διαφορετικό, ἂν δὲν γινόταν ή μικρασιατική καταστροφή; Και ποιὸς Μακεδόνας ή Ἑπειώτης ή Θρακιώτης ή Κρητικός, ἀλλά και ποιὸς Παλαιοελλαδίτης ἀκόμη θὰ ἀρνηθῆ ότι ἄλλη θὰ ἦταν ή ζωή του, ἂν δὲν εἶχαν γίνει οἱ βαλκανικοὶ πόλεμοι ή εἶχαν ἄλλη ἔκβαση;

Και γιατί να σταματήσωμε στοὺς βαλκανικοὺς πολέμους και να μὴν πᾶμε παρὰ πίσω; Το 1821 το ζοῦμε σήμερα. Ἄν δὲν γινόταν το 1821... πολλοὶ σοφοὶ εἶχαν πῆ, καλύτερα να μὴν εἶχε γίνει ή ἐπανάσταση τοῦ 1821 και σιγά-σιγά θὰ ἀπορροφούσαμε, με τοὺς Φαναριῶτες σὰν ὄργανο, το τουρκικὸ στοιχεῖο, ὅπως οἱ Ἑλληνες ἐξελλήνισαν τοὺς Ρωμαίους ἐπιδρομεῖς που τοὺς εἶχαν ὑποτάξει. Ἐκεῖνοι που λένε αὐτὰ τὰ ὠραῖα λόγια, ἀλλά λόγια, δὲν σκέπτονται ότι το Φανάρι εἶχε κί ὅλας ἀρχίσει να ἀποδυναμώνεται, όταν ἔγινε ή Ἐπανάσταση. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἀρχίσει πια να «ἐκπολιτίζονται» και να ρωτᾶνε τί τοὺς χρειάζονται στὰ πιὸ κρίσιμα πόστα τῆς αὐτοκρατορίας τους τοὺς γκιαούρηδες Φαναριῶτες. Κί ἀκόμη δὲν σκέπτονται ὅσοι λέν κᾶτι τέτοια ότι οἱ Τοῦρκοι σιγά-σιγά ἄρχισαν να ζητοῦν να καταλυθοῦν τὰ προνόμια που μᾶς εἶχε δώσει ὁ Μωάμεθ ὁ κατακτητής, να

έκτουρκίσουν στ' αλήθεια και ολοκληρωτικά τήν επικράτειά τους, ἄσε πού εἶχε ἀρχίσει νά διαδίδεται ἡ σκέψη νά πάρουν τοὺς ἑλληνικοὺς [σελ. 25] πληθυσμοὺς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ νά τοὺς μεταφέρουν στὰ βᾶθη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Κάτι τέτοιες σκέψεις δὲν τὶς εἶδαμε στὸ κίνημα τῶν νεοτούρκων;

Ἄν πᾶμε ἔτσι κι' ὅλο ἔτσι πρὸς τὰ πίσω, εἶναι ἄρα γε ὑπερβολὴ ἐκεῖνο πού εἶπαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ὅτι ἡ σημερινή μας ζωὴ καὶ ἡ αὐριανὴ θὰ ἦταν ὀλότελα διαφορετικὴ, ἐὰν δὲν εἶχε γίνεῖ ἡ ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχία, ἢ εἶχε ἄλλη ἐκβασή; Καὶ νά πού μᾶς κυβερνᾷ καὶ σήμερα ἡ ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχία καὶ τὴν ζοῦμε καὶ σήμερα!

Ἀναφέραμε καὶ θὰ ἀναφέρωμε καὶ στή συνέχεια τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο, τὸν μεγάλο ἐθνικὸ μας ἱστορικό, πού μᾶς παρουσιάζει μιὰ σύνθεση τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἀπὸ τὰ ὀμηρικὰ καὶ τὰ προομηρικὰ ἕως τὸν περασμένο αἰῶνα. Θέλετε νά πῆτε ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος εἶναι πιά ξεπερασμένος; Ἔστω, ξεπερασμένος. Ἀλλὰ τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα δὲν εἶναι ξεπερασμένο. Ἄς ὑποθέσωμε ὅτι ἕνας Γάλλος ἢ ἕνας Ἄγγλος ἢ ἕνας Γερμανὸς εἶχε τὸ ἴδιο ὄνειρο, τὸ ἴδιο καρδιοχτύπι πού εἶχε ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, καὶ ἤθελε νά γράψει τὴν ἱστορία τοῦ ἔθνους του σὲ μιὰν ἱστορικὴ συνοχὴ ἀπὸ τὰ χρόνια πού ἀντιστοιχοῦσαν στὰ ὀμηρικὰ ἴσαμε σήμερα ἢ ἔστω ἴσαμε τὸν περασμένο αἰῶνα, μιὰ ἱστορία πού κρατᾷ κάπου τρεῖς χιλιάδες χρόνια. Θὰ μπορούσε ἄρα γε νά γράψει μιὰ τέτοια ἱστορία μὲ περιεχόμενο τρεῖς χιλιετίες, μὲ τέτοιες περιπέτειες καὶ ὅμως μὲ ἀδιάκοπη ἱστορικὴ συνέχεια ὡς τὰ τώρα;

[σελ. 26]

Γ

Ἄν θέλωμε νά ποῦμε ποιά εἶναι τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας πού τονίζουν τὴν μοναδικότητα τῆς ἱστορίας μας καὶ τῆς ὑπάρξεώς μας, θὰ ἀνέφερα τρία χαρακτηριστικά. Πρῶτο τέτοιο χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ θαῦμα. Δεύτερο χαρακτηριστικὸ ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Καὶ τρίτο χαρακτηριστικὸ ἡ τουρκοκρατία.

Καὶ πρῶτα-πρῶτα τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ θαῦμα. Ὅταν σὲ τούτη τὴ γῆ ἐγίνότανε τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ θαῦμα, τί ἔκαναν οἱ σύγχρονοι πρὸς τὸ θαῦμα αὐτὸ λαοί; Δὲν ἀναφέρομαι στὰ βάρβαρα ἔθνη πού μνημονεύει ὁ Ἡρόδοτος, ἀλλὰ τί ἔκαναν στὰ διάφορα ἔθνη τῆς Φραγκιᾶς οἱ σύγχρονοι πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες (γιὰ νά χρησιμοποιήσουμε τίς μεταγενέστερες ὀνομασίες) Γάλλοι, Ἄγγλοι, Γερμανοί; Μὰ ἦσαν ἕνα σύμφυρμα φυλῶν πού ζοῦσαν μιὰ ζωὴ τόσο πρωτόγονη! Καὶ πρέπει νά φθάσωμε στὴν χριστιανικὴ πιά ἐποχὴ, γιὰ νά συνοδοιπορήσουν οἱ λαοὶ αὐτοὶ μὲ τὸν δικὸ μας! Ὅπως ἔλεγε χαρακτηριστικά, ἀστεῖα ἀλλὰ ἀληθινά, ὁ Ἐμμανουὴλ Ροῖδης, μὲ τοὺς ἱεραποστόλους τῆς Ἐκκλησίας μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν σοφὸ Ἀλκουῖνο (γύρω στὸ 800 μ.Χ.) ἐμάθαιναν οἱ τότε Ἄγγλοι ὅτι τὰ φτερά τῆς χήνας εἶναι «καὶ πρὸς γραφὴν ἐπιτήδεια». Μὴν πῆτε ὅτι αὐτὸ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ θαῦμα δὲν ξεχωρίζει τὸ ἔθνος μας ἀπὸ ὀποιοδήποτε ἄλλο ἔθνος!

Καὶ μὴν πῆτε ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ἀρχαῖοι πολιτισμοί, ὅπως ὁ αἰγυπτιακὸς ἢ ὁ ἑβραϊκὸς ἢ καὶ ὁ **[σελ. 27]** κινέζικος. Ποιὸς ἀπ' αὐτοὺς ἐθύμιζε τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ θαῦμα;

Δεύτερο. Καὶ ὅμως, ἡ ἱστορία μας συνδέθηκε μὲ τὴν ἱστορία ἑνὸς ἄλλου λαοῦ, διαφορετικοῦ καὶ ὅμως ἐξ ἴσου καμωμένου νὰ διαπλάσει τὸν πολιτισμό. Στὸν λαὸ αὐτὸ ὀφείλομε τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ τρία χαρακτηριστικὰ ποὺ κατὰ τὸν Paul Valéry συνθέτουν τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό: Τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο. (Τὰ ἄλλα δύο στοιχεῖα ἦσαν ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς καὶ ἡ χριστιανικὴ πίστη). Καὶ ἡ Ρώμη ἦλθε στὴν Ἑλλάδα σὰν κατακτητὴς. Κατέκτησε τὴν Ἑλλάδα. Ἐνωμένος καὶ ἀδιάσπαστος λαὸς ὁ ρωμαϊκός, ὅταν ἐμεῖς, πιστοὶ στὰ προαιώνια ἐλαττώματα τῆς φυλῆς (θὰ γίνει καὶ γι' αὐτὰ λόγος ἀργότερα), ἀλληλοετρωγώμαστε καὶ καλούσαμε τοὺς ξένους, τοὺς Ρωμαίους, νὰ γίνουν διαιτηταὶ μας στοὺς ἐμφύλιους σπαραγμούς μας.

Καὶ στὸ τέλος, οἱ Ρωμαῖοι κατέλαβαν τὴν Ἑλλάδα. Τὴν κατέλαβαν καί... ἀφωμοιώθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ἔτσι, στὸ ἀνατολικὸ τοῦλάχιστον μέρος, τὸ ρωμαϊκὸ κράτος ἔγινε βυζαντινὸ, ἑλληνικὸ. Καὶ ἡ ἀφομοίωση αὐτὴ δὲν ἔχει τὸ ταίρι τῆς στὴν παγκόσμια ἱστορία.

Καὶ ἐρχόμαστε τώρα στὸ τρίτο χαρακτηριστικὸ, ποὺ εἶναι ἡ τουρκοκρατία. Ὅχι, βέβαια, ὅτι μόνον τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος ὑπέφερε ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία, οὔτε ὅτι ἡ τουρκοκρατία ἦταν ἡ μόνη περίπτωση ποὺ σκλαβώθηκαν ἔθνη. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἡ τουρκοκρατία εἶχε κάτι τὸ μοναδικό. Ἡ τουρκοκρατία ὄχι σὰν δουλεία, ἀλλὰ σὰν θαῦμα. Ἡ τουρκοκρατία δὲν ἦταν μόνον σκλαβιά. Ἦταν καὶ θαῦμα **[σελ. 28]** ἠρωισμοῦ τῶν σκλαβωμένων. Ξέρετε τί ἐσήμαινε νὰ εἶσαι ραγιάς; Δὲν μπορούμε νὰ τὸ φαντασθοῦμε. Ἐνα παράδειγμα θὰ φέρω. Ἐνα μόνον. Ὅχι ἀπὸ τὰ χειρότερα, ἀλλὰ χαρακτηριστικὸ. Οἱ ραγιάδες εἶχαν εἰδικὸ τρόπο νὰ κάθωνται ἐπάνω στὰ ζῶα τους. Ἐκάθονταν ἔτσι, ὥστε νὰ ἠμποροῦν εὐκόλα, μόλις στὸ δρόμο συναντοῦσαν Τοῦρκο ἀγᾶ νὰ περνάει, νὰ πηδοῦν ἀμέσως ἀπὸ τὸ ζῶο καὶ νὰ προσκυνᾶν τὸν ἀγᾶ. (Δὲν ἀντέχω ἐδῶ νὰ πῶ τίποτα γιὰ τὰ φρικτὰ βασανιστήρια ποὺ ὑπέφεραν οἱ σκλάβοι Ἕλληνες. Θὰ περιοριστῶ νὰ παραπέμψω σ' ὅσα δείχνει ὁ καθηγητὴς Βακαλόπουλος στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμος 1', 1974, σελ. 45 ἐπ., 55 ἐπ.). Αὐτὸ ἐσήμαινε ραγιάς. Μποροῦσε νὰ ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ραγιά, ποὺ τοῦ ἐστεροῦσε ὄχι μόνον ἀξιοπρέπεια, ὅπως στὸ παράδειγμα ποὺ ἀναφέραμε, ἀλλὰ καὶ δικαίωμα ζωῆς, τιμῆς, οἰκογενείας, παρουσίας; Μποροῦσε νὰ ἐλευθερωθῆ ἀπ' αὐτὴ τὴν δουλεία; Μά, ἦταν τὸ εὐκολώτερο τῶν πραγμάτων! Ἀρκεῖ νὰ ἐδήλωνε ὅτι γινόταν Μουσουλμᾶνος, νὰ ἔλεγε «λὰ ἰλ λὰχ ἰλλαλάχ». Οἱ Μουσουλμᾶνοι τότε τὸν ἀγκάλιαζαν, δὲν ἐφέροντο πρὸς τοὺς ραγιάδες ὅπως ὁ Χίτλερ πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ποὺ δὲν εἶχαν δυνατότητα νὰ προσχωρήσουν στὴν Ἀρία φυλὴ, ἴσα-ἴσα ἦσαν ἔτοιμοι νὰ τὸν ἀγκαλιάσουν. Μόλις ἔκανε αὐτὴ τὴ δήλωση, ἀμέσως ἔπαυε νὰ εἶναι ραγιάς καὶ γινόταν ἀγᾶς, ἀφέντης.

Καὶ ὅμως, ὁ ραγιάς δὲν τὸ ἔκανε. Ὑπῆρξαν περιπτώσεις βιαίου ἐξισλαμισμοῦ, βέβαια, ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν ἐξαναγκασμός. Περιπτώσεις ραγιάδων οἱ ὁποῖοι ἐλεύθερα, ἀπὸ μόνον ὑπολογισμὸ συμφέροντος, **[σελ. 29]** ἔγιναν Μουσουλμᾶνοι, τέτοιες περιπτώσεις, κ' ἂν ὑπάρχουν, εἶναι ἐλάχιστες.

Δ

Ἐπειτα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτά, ποὺ ξεχωρίζουν τὴν ἱστορία μας καὶ τὴν κάνουν κᾶτι μοναδικὸ στὸν κόσμο, εἶναι περίεργο ὅτι καὶ τὸ ἑλληνικὸ παρὸν εἶναι μοναδικό; Βέβαια, καὶ ἡ σημερινή μας κατάσταση εἶναι μοναδική, ἡ ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδος, οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις ποὺ ἐζήσαμε καὶ ζοῦμε καὶ σήμερα καὶ θὰ ζοῦμε καὶ αὔριο, ἔχουν κᾶτι τὸ μοναδικό, ποὺ χαρακτηρίζει τὴ θέση μας κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο. Καὶ σήμερα, λοιπόν, εἴμαστε κᾶτι τὸ μοναδικό. Καὶ στὶς λάμπεις καὶ στὶς κηλίδες.

Βέβαια, δὲν εἶναι μόνο ἡ ἱστορία μας μοναδική. Εἶναι καὶ πολλὰ ἄλλα. Εἶναι τὸ κλίμα μας μοναδικό καὶ ἀντίστοιχα ἐκτρέφει ἓνα μοναδικὸ λαό. Εἶναι ἀκόμη ἡ γλῶσσα μας. Πάρτε ἓνα γλωσσολογικὸ πίνακα ποὺ νὰ παριστάνει τὶς γλωσσικὲς οἰκογένειες. Θὰ δῆτε τὴν λατινικὴ γλωσσικὴ οἰκογένεια, τὴν σλαυϊκὴ, τὴν γερμανικὴ, τὴν σκανδιναβικὴ, καὶ ξέχωρη πέρα γιὰ πέρα τὴν ἑλληνικὴ, ὅχι πιά οἰκογένεια, ἀλλὰ μονωμένη γλῶσσα. Καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἡ γραφὴ ἀκόμη εἶναι χωρὶς συγγενεῖς.

Εἴμαστε ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες κᾶτι τὸ μοναδικό. Αὐτὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα. Καὶ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἐθνικὴ μας πορεία. Εἶναι πορεία ἔθνους ποὺ στέκει σὰν κᾶτι τὸ μοναδικὸ στὸν κόσμο.

Ἄσχι πὼς ὑπάρχουν στεγανὰ χωρίσματα ποὺ **[σελ. 30]** μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὸν ἄλλο κόσμο. Ἄσχι πὼς δὲν θὰ ἔχωμε ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἄλλο κόσμο καὶ δὲν θὰ ἐπηρεαζώμαστε ἀπὸ τὸ τί γίνεται ἄλλοῦ. Ἀλλὰ χωρὶς νὰ ξεχνᾶμε τὴν μοναδικότητά μας, πού, ἄλλωστε, δὲν τὴν ἐκάναμε ἐμεῖς, μᾶς εἶναι δεδομένο ἀπὸ ὅσα εἶπαμε παραπάνω. Ἐτσι ἡ πορεία μας βάση θὰ ἔχει μιὰ σύνθεση. Καὶ τὴν ἐπικοινωνία μὲ ἀμοιβαία ἐπίδραση, ἀλλὰ καὶ τὴν μοναδικότητα καί, ἂν θέλετε, ἰδιορρυθμία.

Μέλος τῆς πανανθρώπινης κοινωνίας, μέλος ἀκόμη, ἰδρυτικὸ μέλος, τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας, ἡ Ἑλλὰς βέβαια δὲν μπορεῖ νὰ μείνει ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις ποὺ σήμερα παίρνει ὁ παγκόσμιος πολιτισμός, καὶ μάλιστα ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμός. Στὴν ἐπιστῆμη, στὴν τεχνικὴ, στὴν οἰκονομικὴ πρόοδο, στὴν βελτίωση τῆς κοινωνικῆς δομῆς, στὸν ὅλο ρυθμὸ ζωῆς, στὶς διεθνεῖς σχέσεις, δὲν μπορούμε βέβαια νὰ στέκωμε παράμερα οὔτε νὰ εἴμαστε ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις, ἐκεῖ μάλιστα ὅπου οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς ἀποτελοῦν πρόοδο, ὅπως, φέρ' εἰπεῖν, στὸ θέμα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς ὅπου κυβερνᾶ ἡ μοναδικότης.

Εἶναι πρῶτα-πρῶτα τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια. Σ' ἄλλους λαοὺς μπορεῖ νὰ ξεφτοῦν τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια, καὶ ὅμως οἱ λαοὶ αὐτοὶ νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν, ὡς πότε... τὸ μέλλον θὰ δείξει. Ἐμεῖς ὅμως δὲν μπορούμε οὔτε μιὰ στιγμὴ ν' ἀφήσωμε τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια, χωρὶς ἡ στιγμὴ αὐτὴ νὰ εἶναι στιγμὴ ἀσφυξίας. Σ' ἄλλους λαοὺς μπορεῖ νὰ ξεφτᾶ ἡ ἔννοια τῆς Πατρίδας, καὶ νὰ ζοῦν ἀκόμη, γιὰ κάμποσο καιρὸ **[σελ. 31]** τοῦλάχιστον. Ἐμεῖς, μόλις ξεχάσωμε τὴν Πατρίδα μας, χάνομε τὴν ἐπαφή μας μὲ τὴν

ζωή. Άλλοι λαοί μπορούν να πειραματίζονται, υποτιμώντας ή και καταργώντας τον θεσμό της οικογενείας. Έμεϊς, τρεϊς χιλιάδες χρόνια τώρα, ούτε στιγμή δέν ἐζήσαμε χωρίς τήν οικογένεια και ούτε στιγμή δέν μπορούμε να ζήσωμε χωρίς αὐτήν. Άλλοι λαοί μπορούν να πειραματίζονται με μιὰ ἐκπαίδευση που δέν θὰ εἶναι παιδεία (και τᾶχουμε ξεκαθαρίσει αὐτά, τί εἶναι ἐκπαίδευση και τί εἶναι παιδεία*). Έμεϊς δέν ἐζήσαμε ποτέ και δέν θὰ ζήσωμε χωρίς παιδεία – ἀνέβασμα, που εἶναι τὸ καμάρι τοῦ ἔθνους μας, τρεϊς χιλιάδες χρόνια τώρα. Που κρατοῦσε στή ζωή και τὸν ραγιᾶ, που εἶχε παιδεία –τις παραδόσεις τοῦ ἔθνους–, κί ὅταν ἀκόμη δέν εἶχε ἐκπαίδευση. Και που τώρα μᾶς χρειάζεται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, γιατί περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά εἶναι δυνατὰ τὰ κύματα που θὰ ἀντιμετωπίσωμε, πλέοντας στὸ πέλαγος τῆς σημερινῆς ζωῆς. Άλλοι λαοί μπορεί να θεωροῦν πρόοδο τὸ να περιφρονοῦν παραδόσεις και να ἐνθαρρύνουν τὴ χαλάρωση τῶν ἠθῶν μέχρι και τὸν ἐκφυλισμὸ. Σιγὰ-σιγὰ θὰ δῆτε ποῦ καταλήγουν αὐτά, ἀρκεῖ να κάνετε ὑπομονή. Για μᾶς ὅμως δέν χρειάζεται ὑπομονή. Μόλις παρασυρθοῦμε και μεῖς ἀπὸ τέτοια πειράματα, νιώθομε ἀμέσως να κόβεται ἡ ἐθνική μας ἀνάσα.

Ἦς τώρα δέν εἶπαμε τίποτε για τὸν Χριστιανισμό, που και σ' αὐτὸ ἀκόμη τὸ θέμα εἶμαστε κάτι τὸ μοναδικό. Ὅμως τὸ θέμα αὐτό, Ἑλληνισμὸς και **[σελ. 32]** Χριστιανισμὸς, εἶναι τόσο σπουδαῖο, ὥστε τοῦ ἀφιερώνουμε ὀλόκληρο τὸ δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Ε

Τελειώσαμε; Ὁχι ἀκόμη! Ἡ συνέχεια θὰ εἶναι ἓνα ἐρώτημα. Μήπως ἄρα γε αὐτὴ ἡ μοναδικότης στήν ἱστορία και τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς φυλῆς μας, μήπως αὐτὴ δείχνει και τὴ μοναδικότητα στήν ἀποστολή μας ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἔθνη; Μήπως ἄρα γε τὸ ἔθνος αὐτὸ εἶχε και ἔχει μιὰν ἀποστολή μοναδική, που ἢ θὰ τὴν ἐκπληρώσει, και τότε, ὅσο και ἂν τὸ ἔθνος αὐτὸ εἶναι μικρό, θὰ εἶναι μεγάλο, πολὺ μεγάλο, ἢ θὰ τὴν ξεχάσει, ὅποτε θὰ συντριβῆ ἀπὸ τὴν μικρότητά του ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὸν ὄγκο τῶν ἄλλων, τῶν μεγάλων, ἀπὸ τὴν ἄλλη;

Ἄς μὴ σπεύσωμε να δώσωμε ἀρνητική ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, νομίζοντας ὅτι ἔτσι κάνομε κάτι τὸ μοντέρνο ἢ ξεφεύγομε τὸν ἐμπαιγμὸ. Μιὰ μορφή παλληκαριᾶς, που χωρίς αὐτὴν ἡ ἀλήθεια δέν βρίσκεται και δέν κηρύσσεται, εἶναι να μὴ σκιάζεσαι ἀπὸ τὸν ἐμπαιγμὸ ἐκείνων που τὰ λόγια σου θὰ τὰ χαρακτηρίσουν «λῆρον». Τὸ ἐρώτημα, που πρέπει να τὸ ἀντιμετωπίσωμε χωρίς φόβο, οὔτε και τὸν φόβο τῶν παρεξηγήσεων και τὸν φόβο τῆς κοροϊδίας, τὸ ἐρώτημά μας εἶναι: Μήπως ἄρα γε ἡ ἱστορία μας, μοναδική καθὼς εἶναι, δείχνει και μιὰ μοναδική ἀποστολή στὸ ἔθνος μας; Γιατί ἡ ἱστορία μας δέν τελείωσε ἀκόμη. Συνεχίζεται και

---

* Βλ. περιοδικὸ *Συζητήσεις*, τόμ. ΙΣΤ' (1975), σελ. 1 ἐπ.

σήμερα, ὅπως θὰ **[σελ. 33]** συνεχίζεται καὶ αὐριο, τὸ ἴδιο πάντα μοναδική. Καὶ θὰ ἀναφέρωμε ἓνα μόνο, ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο.

Εἶδαμε καὶ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο ὅτι τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων ἦταν τὸ ὄχημα ποὺ ἐχρησιμοποίησε ἡ διδαχὴ τῆς Τιβεριάδος, γιὰ νὰ ἔλθει στὴν Εὐρώπη πρῶτα καὶ νὰ ἐξαπλωθῇ σ' ὅλον τὸν πλανήτη κατόπιν. Μὰ αὐτὸ εἶναι ποὺ χρωστάει κυρίως ἡ Οἰκουμένη στὴν Ἑλλάδα.

Ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα συνεχίζεται: Μήπως ἄρα γε τὸ μέλλον τῆς φυλῆς μας ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὴν πιστότητα στὴν ἀποστολή μας; Μήπως, ἐὰν τώρα ἡ χώρα αὐτὴ γίνεῖ ἓνας μεγάλος πομπὸς πνευματικῶν ἀξιῶν, τὶς ὁποῖες ἔφερε ὁ χριστιανικὸς πολιτισμὸς καὶ τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ τὶς ξεχνᾶμε, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε νὰ τὶς ἀντικαταστήσωμε μὲ τίποτε, μήπως αὐτὸ θὰ φέρνει τὴν Ἑλλάδα σὲ μιὰ θέση ποὺ θὰ τὴν κάνει κᾶτι τὸ μοναδικό, τὸ μεγάλο, χωρὶς νὰ μετρᾶμε πόσα τετραγωνικὰ χιλιόμετρα ἔκταση ἢ πόσο πληθυσμὸ ἔχει ἡ χώρα αὐτή;

Καὶ τὸ τελευταῖο ἐρώτημα: μήπως, ἀντίστοιχα, ἂν αὐτὴ τὴν μοναδικὴ ἀποστολὴ τὴν ξεχάσωμε ἢ καὶ τὴν ἀπαρνηθοῦμε, μήπως παρόμοια μοναδικὴ θὰ εἶναι καὶ ἡ τιμωρία ποὺ μᾶς περιμένει; Μήπως θὰ μείνωμε, χωρὶς νὰ ἔχωμε τίποτε πιά νὰ ἐμφανίσωμε στὸν πολιτισμὸ; Μήπως ἡ ἀποστολὴ μας εἶναι ἡ μοναδικὴ μας θέση κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο, καὶ ἂν ἀπαρνηθοῦμε τὴν ἀποστολὴ μας, ἀπαρνούμεθα τὴν μοναδικὴ αὐτὴ θέση ὅπου μποροῦμε νὰ σταθοῦμε;

Αὐτὰ εἶναι τὰ ἐρωτήματα ποὺ τὴν ἀπάντηση θὰ δώσει, φυσικά, ὁ ἀναγνώστης. Ὁ κάθε ἓνας **[σελ. 34]** ἀναγνώστης, ἀβίαστα, ἀπροκατάληπτα, χωρὶς κανένα φόβο. Οὔτε, φυσικά, τὸν φόβο μήπως δὲν φανῆ ἀρκετὰ μοντέρνος!

3. ΕΛΑΤΤΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΕΡΗΜΑΤΑ

A

Γιὰ νὰ κάνωμε σὰν ἔθνος μιὰν ἀληθινὴ πορεία μὲ ἐπίγνωση, χρειαζόμαστε καὶ σὰν ἔθνος τὸ «γνῶθι σαυτόν». Πρέπει λοιπόν, πρῶτα-πρῶτα, νὰ κάνωμε μιὰν ἐθνικὴν αὐτοκριτικὴ, κριτικὴ μὲ ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα, πού, χωρὶς συγκάλυψη τῶν ἐλαττωμάτων μας, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ξεσπάσματα θυμοῦ καὶ ἠττοπαθείας, θὰ μᾶς δώσει μιὰν ἀληθινὴ εἰκόνα τοῦ τί ἐλαττώματα καὶ τί προτερήματα ἔχομε σὰν ἔθνος. Καὶ αὐτὴ ἡ προσπάθεια θὰ καταβληθῆ τώρα.

Καὶ ἄς ἀρχίσωμε ἀπὸ τὰ ἐ λ α τ τ ῶ μ α τ α πού βαραίνουν τὸ ἔθνος στὴν πορεία του. Τὰ διακρίνομε τὰ ἐλαττώματα αὐτὰ σὲ τρεῖς κατηγορίες.

Πρῶτα ἔρχονται τὰ ἐλαττώματα πού ὀφείλονται στὸ κ λ ί μ α τ ῆ ς χ ῶ ρ α ς καὶ γενικώτερα στὸ περιβάλλον πού μέσα σ' αὐτὸ ζῆ τὸ ἔθνος μας. Δὲν ἀνῆκομε σ' ἐκείνους πού πιστεύουν ὅτι τὸ κλίμα κατὰ τρόπον ἀποφασιστικὸ διαμορφώνει τὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα, ἀλλὰ οὔτε καὶ σ' ἐκείνους πού πιστεύουν ὅτι τὸ κλίμα δὲν ἔχει καμμιά σπουδαιότητα [σελ. 36] γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρος ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ λαῶν ὀλοκλήρων. Πιστεύομε, λοιπόν, ὅτι καὶ τὸ κλίμα τὸ μεσογειακὸ, πού μέσα σ' αὐτὸ ζοῦμε, ἐπηρεάζει πράγματι τὸν χαρακτήρα μας, καὶ πολλές φορές μὲ τρόπο δυσμενῆ, καὶ δημιουργεῖ ὠρισμένα ἐλαττώματα πού λαοὶ μὲ ἄλλο κλίμα δὲν τὰ ἔχουν, ἐνῶ τὰ ἔχουν λαοὶ μὲ κλίμα ὅμοιο πρὸς τὸ δικό μας.

Ἔτσι, ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες εἴμαστε θερμόαιμοι, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὀξύθυμοι, παλίμβουλοι, ἄστατοι, χωρὶς σύστημα, χωρὶς ἐπιμονὴ στὴν ἐπιδίωξη τοῦ σκοποῦ μας, χωρὶς μέθοδο, μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ προχειρότητα, καὶ μὲ μιὰ λέξη ἐπιπόλαιοι. Ὅλα αὐτὰ ὅμως εἶναι ἐλαττώματα, πού, ὅπως εἴπαμε, δὲν ἀποτελοῦν κᾶτι τὸ μοναδικό, τὰ βρίσκεις ὅπου βρίσκεις ὅμοιο κλίμα. Ὅλοι οἱ μεσογειακοὶ λαοί, ποιοὺς λίγο ποιοὺς περισσότερο, αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα τὰ ἔχουν. Τὰ ἀναφέρομε ὅμως, γιὰτὶ καὶ αὐτὰ ἐπηρεάζουν τὴν ἐθνικὴ μας πορεία, καὶ πρέπει νὰ τὰ ἀντιμετωπίσωμε.

Β

“Ερχονται τώρα τὰ ἐλαττώματα πού ἐξηγοῦνται ἱστορικά. Καὶ εἰδικώτερα ὀφείλονται στὰ τετρακόσια τόσα χρόνια τῆς σκλαβιάς πού πέρασε τὸ ἔθνος μας. Πέρασε τὸ ἔθνος αὐτὸ μιὰ δουλεία σὲ δυνάστη βάρβαρο, ὅπου καὶ οἱ ἀφεντάδες μας ἀκόμη ἦσαν δυστυχισμένοι ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ βαρβαρότητα, πόσο μᾶλλον οἱ δοῦλοι, οἱ ραγιᾶδες.

Κάποτε, μιὰ μικρὴ γωνιά τῆς ἑλληνικῆς γῆς ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὴν δουλεία, ἀλλὰ δὲν ἐλευθερώθηκε **[σελ. 37]** ἀπὸ τὸ φοβερὸ παρελθὸν τῆς σκλαβιάς. Ἔτσι, γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες, τὸ κράτος, ἡ ἐξουσία, εἶναι ὁ ἀφέντης, πού ἔχομε συνηθίσει νὰ τὸν βλέπουμε ἐχθρικά. Καὶ εἶναι μωρὸ τώρα νὰ ζητᾶς ἀπὸ τὸ χθεσινὸ ραγιᾶ νὰ ἀντιμετωπίζει τὸ κράτος ὅπως ὁ Γάλλος, ὁ Γερμανός, ὁ Ἄγγλος, πού σὰν κράτος ἔβλεπαν τὴ «φωτισμένη μοναρχία» καὶ τοὺς ἐργάτες της (σκεφθῆτε μόνο τὸν Richelieu, τὸν Μαζαρίνο, τὸν Colbert), ἢ ἀκόμη τὴν δημοκρατία, πού σιγὰ-σιγὰ ἔμπαινε στὴν Εὐρώπη.

Θὰ πῆτε, ἴσως, ὅτι ἀπὸ τότε ἐπέρασαν ἑκατὸν πενήντα χρόνια περίπου. Naί, ἀλλὰ νὰ πού αὐτὴ ἡ φοβερὴ ἀντίθεση καὶ ἀντίδραση πρὸς τὸ κράτος δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὸν χαρακτήρα μας, μόνο πού νομίζω ὅτι, ὅσο πάει, ξεθωριάζει.

Ἀπ’ αὐτὴ τὴ δουλεία ἐπήραμε καὶ κᾶτι ἄλλο. Κάθε δοῦλος εἶναι καχύποπτος. Καὶ κάθε δοῦλος εἶναι πονηρός, ἀλλοιῶς δὲν ζῆ. Καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔχομε πάρει τὴν καχυποψία καὶ τὴν πονηρία, ἴσως μπορεῖς νὰ πεῖς τὴν κουτοπονηρία, πού παρουσιάζεται πολλές φορές στὸν χαρακτήρα μας.

Γ

Θὰ προσθέσω καὶ ἓνα ἄλλο ἐλάττωμα πού μᾶς ἐχάρισε ἡ σκλαβιά. Ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες εἴμαστε κομπλεξικοί. Ἔχομε ἓνα πλέγμα κατωτερότητας. Δὲν ξέρω, μπορεῖ νὰ κάνω λάθος, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἄλλος λαὸς δὲν λέει γιὰ τὸν ἑαυτό του κᾶτι ἀντίστοιχο μὲ τὸ «ἐμεῖς οἱ ρωμιοί», «τὸ ρωμαϊκό», ἢ «ψωροκώσταινα» **[σελ. 38]** – ὁμολογῶ ὅτι δὲν ξέρω πῶς λέγεται σὲ ἄλλη γλῶσσα ἢ ψωροκώσταινα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς φυλῆς μας, καὶ δυστυχῶς μοναδικὸ μέσα στοὺς λαούς.

Αὐτὸ τὸ πλέγμα κατωτερότητας ἔχει δύο ἐκφάνσεις. Γιὰ τὴν πρώτη θὰ θυμηθοῦμε τὸν Λασκαράτο, πού ξέρομε ὅλοι ἐκείνους τοὺς στίχους του: «ὄντις ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, τὸ Ληξούρι καὶ τοὺς ἄλλους τόπους...». Γιὰ τὸν Λασκαράτο, λοιπόν, ὁ κόσμος ὅλος διαιρεῖται σὲ δύο μέρη. Στὸ Ληξούρι καὶ στὸν ἄλλο κόσμον. Καὶ γιὰ τὸν κομπλεξικὸ Ἕλληνα ὁ κόσμος διαιρεῖται σὲ δύο πάλι μέρη. Στὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὸ «ἔξω», τὸν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα κόσμον. Στὴν Ἑλλάδα εἶναι μαζεμένα ὅλα τὰ ἐλαττώματα. Κλεψιές, πονηριές, βαρβαρότητες, κάθε εἶδους κακία. Μόλις βγεῖς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, «ἔξω» (δὲν ξέρω ἂν σὲ καμμιά ἄλλη χώρα ἢ λέξη «ἔξω» χρησιμοποιεῖται μ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια), ἐξαφανίζονται τὰ ἐλαττώματα αὐτά, βλέπεις πολιτισμὸ, καλοὺς τρόπους, κάθε λογῆς ἀνωτερότητα.

Καὶ ἡ ἄλλη ἔκφανση τοῦ κομπλέξ: Ἄς τὴν πῶ πολιτικὴ ἔκφανση. Τὴ φιλία μας μὲ ἄλλα ἔθνη νὰ τὴν τραβᾶμε σὲ τέτοια ἀκρότητα, ὥστε νὰ βάζουμε σὲ δεύτερη μοῖρα τὴν πατρίδα μας. Ἄς πάρουμε τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον. Ὑπῆρχαν γερμανόφιλοι καὶ ἀνταντόφιλοι, φίλοι τῆς «Entente», τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας (καὶ τῆς τσαρικῆς Ρωσίας). Καὶ σ' ὅλο τὸν κόσμον ὑπῆρχαν γερμανόφιλοι καὶ ἀνταντόφιλοι. Ἀλλὰ στὴν Ἑλλάδα γερμανόφιλος ἐσήμαινε ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀγαπᾷ τὴν Γερμανία παραπάνω ἀπὸ τὴν πατρίδα του. Καὶ ἀντίστοιχο ἴσχυε γιὰ τὸν **[σελ. 39]** ἀγγλόφιλο καὶ γαλλόφιλο. Ἐνῶ δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο γιὰ τοὺς γερμανοφίλους ἢ γαλλοφίλους ἄλλων λαῶν. Καὶ τώρα ἀκόμη ἀμαυρώνεται ἡ ἀγάπη μας πρὸς τὴν πατρίδα μας, ἅμα οἱ πολιτικὲς μας πεποιθήσεις φέρουν τὰ βλέμματά μας πρὸς μιὰν ἄλλη χώρα.

Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν κομμουνισμό. Ὁ Γάλλος κομμουνιστὴς εἶναι Γάλλος. Ὁ Ἰταλὸς κομμουνιστὴς εἶναι Ἰταλός. Καὶ ἂν πᾶτε πιά μέσα στὸ παραπέτασμα, ἐδῶ εἶναι κί' ἂν εἶναι. Ὁ Οὐγγρος, ὁ Τσέχος, ὁ Βούλγαρος κομμουνιστὴς εἶναι κομμουνιστὴς, ἀλλὰ εἶναι συγχρόνως Οὐγγρος, Τσέχος, Βούλγαρος, καὶ ἔχουν ἀλώβητη τὴν ἐθνικὴ τους συνείδηση. Καὶ πρὸ παντὸς ὁ Ρῶσος κομμουνιστὴς εἶναι Ρῶσος κομμουνιστὴς. Αὐτὸ ἐξέχασε ὁ Χίτλερ καὶ ἔκαμε τὴν μωρία τῆς ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Ρωσίας. Ὁ Ἕλληνας κομμουνιστὴς ὅμως; Νὰ πάρουμε μόνο ἓνα θέμα. Στὸ μακεδονικὸ ζήτημα, ὁ Βούλγαρος κομμουνιστὴς συντάσσεται μὲ τὶς βουλγαρικὲς βλέψεις γιὰ τὴν Μακεδονία, ἐνῶ ὁ Ἕλληνας κομμουνιστὴς προσφέρει τὴν Μακεδονία στοὺς ξένους!

Δ

Μιὰ ἄλλη ἔκφανση τοῦ κομπλέξ αὐτοῦ εἶναι καὶ τούτη: Ὅτι ἐλαττώματα συναντοῦμε στὸν τόπον μας τὰ γενικεύομε σ' ὅλους τοὺς Ἕλληνας καὶ τὰ περιορίζομε σὲ μόνους τοὺς Ἕλληνας. Ἄν μᾶς κλέψει ἓνας Ἕλληνας, ὅλοι οἱ Ἕλληνας εἶναι κλέφτες, καὶ μόνο οἱ Ἕλληνας εἶναι κλέφτες. Οἱ Ἄγγλοι, οἱ Γάλλοι οἱ Γερμανοὶ ποὺ συνωστίζονται στὶς ἀγγλικὲς, στὶς **[σελ. 40]** γαλλικὲς καὶ στὶς γερμανικὲς φυλακὲς εἶναι ὅλοι ἀθῶοι! Ἔτσι, ἐμεῖς οἱ Ἕλληνας ἀπὸ κομπλέξ εἴμαστε ἀπάτριδες, ἐνῶ, βέβαια, καὶ ἡ πιὸ πρόσφατη ἱστορία μας εἶναι γεμάτη ἀπὸ δείγματα ἡρωικοῦ πατριωτισμοῦ.

Καὶ βλέποντας τὰ ἐλαττώματά μας, φανταζόμαστε ὅτι οἱ ἄλλοι λαοὶ εἶναι χωρὶς ἐλαττώματα. Ἐνῶ μπορεῖ ἄλλοι λαοὶ νὰ μὴν ἔχουν στὸν ἴδιον βαθμὸ ἐλαττώματα ποὺ παρουσιάζομε ἐμεῖς, ἔχουν ὅμως ἄλλα ἐλαττώματα, πολὺ φοβερώτερα. Εἶναι παραδόπιστοι ὅσο δὲν εἶναι οἱ Ἕλληνας. Ἄξενοι σὲ βαθμὸ ἀσύλληπτο γιὰ μᾶς. Ἀνάληπτοι στὴ συμφορὰ τοῦ ἄλλου. Μνησίκακοι μέχρι τετάρτης γενεᾶς, ἐνῶ ὁ ἀψίκωρος Ἕλληνας εἶναι καὶ συγχωρητικὸς. Γεμᾶτοι ἀξιώσεις ἀπὸ τὴν ζωὴ, ἀξιώσεις ποὺ δὲν σκέπτεται κἂν νὰ προβάλῃ ὁ Ἕλληνας. Καὶ τέλος πάντων, κάθε λαὸς ἔχει καὶ τὰ ἐλαττώματά του. Καὶ «τὰ εὐρωπαϊκά»

έλαττώματα δὲν εἶναι καθόλου μικρότερα, οὔτε ἄθωότερα, οὔτε ἀβλαβέστερα ἀπὸ τὰ μεσογειακά, καὶ εἰδικώτερα τὰ ἑλληνικά!

Ἦς ποῦμε ἀκόμη κάτι γιὰ τὴν φοβερὴ **κακοπιστία** ποὺ ἀπὸ αἰώνων ἔδειξαν οἱ Δυτικοί, οἱ «Φράγκοι». Ὅχι πὼς στὸν τόπο μας ἡ κακοπιστία εἶναι ἄγνωστη, μὰ γιὰ νὰ τὴν γνωρίσετε σ' ὅλη της τὴν ἔκταση, πρέπει νὰ δῆτε τί γίνεται «ἔξω», ἀπὸ κυβερνήσεις, ἀπὸ ἐφημερίδες, ἀπὸ συγγραφεῖς. Τότε θὰ δῆτε τὰ ἀριστοτεχνήματα τῆς κακοπιστίας, τῆς τέχνης τῆς μισῆς ἀλήθειας μὲ ἀποσιώπηση τῆς ἄλλης μισῆς. Καὶ πόσο ἔχομε ὑποφέρει, ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες, ἀπ' αὐτὴ τὴν κακοπιστία τῶν ξένων!

Καὶ κάτι ἀκόμη. Δὲν προσέχομε τί συμβολὴ **[σελ. 41]** προσφέρομε στὸν πολιτισμό, τὴν ξεχνᾶμε καὶ κάνομε τοὺς ξένους νὰ τὴν ξεχάσουν. Πονάει ἡ ψυχὴ σου, ὅταν κάπου-κάπου σὲ ξένα περιοδικὰ βλέπεις ὅτι οἱ Ἕλληνες, μὲ τὸν Ἀλβανικὸ πόλεμο καὶ τὴν μάχη τῆς Κρήτης, καθυστέρησαν κατὰ δύο μῆνες τὴ γερμανικὴ ἐπίθεση κατὰ τῆς Ρωσίας, ποὺ ἄρχισε ἀργά, κί' ἔτσι πρόφθασε ὁ χειμώνας νὰ κάνει τὸ ἔργο του, ἔτσι ποὺ αὐτὴ ἡ ἑλληνικὴ ἀντίσταση ἐβοήθησε πάρα πολὺ στὸ νὰ ἀποτύχει ἡ γερμανικὴ εἰσβολὴ κατὰ τῆς Ρωσίας. Καὶ σκέπτεσαι: αὐτὸ εἶναι ἄρα γε κάτι τὸ τόσο λεπτομερειακὸ καὶ ἀνάξιο λόγου, ὥστε οἱ μὲν ξένοι σπανίως νὰ τὸ ἀναφέρουν, ἐμεῖς δὲ ποτέ;

Τὸ κομπλὲξ αὐτὸ εἶναι τῆς δουλείας κληρονομιά. Δὲν τὸ εἶχαν οἱ Ἕλληνες οὔτε στὴν ἐποχὴ τοῦ «*πᾶς μὴ Ἕλλην βάρβαρος*», οὔτε στὸν καιρὸ τῶν βυζαντινῶν, ποὺ περιφρονοῦσαν τοὺς Φράγκους. Ἐδημιουργήθη στὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας, ὅταν ἐμεῖς μὲν ἐζούσαμε σὰν ραγιαῖδες στὴν ἔσχατη βαρβαρότητα, οἱ δὲ Φράγκοι ἐπροχωροῦσαν σ' ἓνα πολιτισμὸ ποὺ ἐκάλπαζε.

Ε

Ἔχομε ὅμως καὶ μιὰν ἀδυναμία ποὺ δὲν ἐξηγεῖται οὔτε μὲ τὸ κλίμα οὔτε μὲ τὴν τουρκοκρατία, γιὰτὶ εἶναι πανάρχαιη. Ἀδυναμία φοβερὴ, ποὺ δὲν ἀφήνει καμμιά μας ἀρετὴ νὰ φέρει καρπούς. Εἶναι ἡ **ἐγωπάθεια** καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν καὶ ἡ ἐμπάθεια.

Μὴ φοβᾶσθε, δὲν πρόκειται νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι **[σελ. 42]** μόνο ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ἔχομε ἐγωπάθεια. Καὶ ἄλλων λαῶν ἡ ἱστορία ἔχει βαθιεῖς χαρακιές ἀπὸ τὴν ἐγωπάθεια καὶ τὴν ἐμπάθεια αὐτὴ. Καὶ ἡ πρόσφατη ἱστορία. Ὁ Χίτλερ ἔχασε τὸν πόλεμο, στὸ τέλος τῆς ἀναλύσεως, ἐξ αἰτίας τῆς ἐγωπαθείας καὶ τῆς ἀντιζηλίας ἀνάμεσα στὰ S.S. καὶ στὸ γερμανικὸ ἐπιτελεῖο, καὶ αὐτὴ ἡ ὀξύτατη διένεξη εἶχε συνέπεια νὰ μὴν κατασκευασθῇ ἡ ἀτομικὴ βόμβα. Γιατί, ἂν ὁ Χίτλερ εἶχε προφθάσει νὰ κατασκευάσει τὴν ἀτομικὴ βόμβα... ἀλλὰ καλύτερα νὰ καταπνίξωμε μέσα μας τὴν φρικτὴ σκέψη τοῦ τί θὰ γινόταν σὲ παρομοία περίπτωση!

Ἔχουν λοιπὸν καὶ οἱ ἄλλοι λαοὶ καὶ τὶς ἐμπάθειές τους καὶ τὶς ἀντιζηλίες τους καὶ τὰ ἐμφύλια μίση τους. Ἀλλὰ ἐμεῖς τὰ παραέχομε σὲ βαθμὸ μοναδικό. Καὶ διατρέχουν ὅλη τὴν ἱστορία μας, ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο τῆς Ἰλιάδος τοῦ Ὀμήρου μὲ

τὸν Ἀχιλλέα, πὺ προτίμησε νὰ ἐγκαταλείψει τὸν πόλεμο, ἐπειδὴ αἰσθάνθηκε τὸν ἑαυτὸ του ἀδικημένο, ὡς τοὺς διαφόρους τύπους Ἀλκιβιάδη, ὡς τὸν Ὀδυσσεά Ἄνδρουτσο καὶ τὸν Παπαφλέσσα... ἀλήθεια, πῶς τὰ καταφέραμε νὰ εἴμαστε ἀπορροφημένοι σὲ ἐμφύλιο πόλεμο, τὴν ὥρα πὺ ὁ Ἰμπραήμ Πασσαῖς περνοῦσε ἀπὸ φωτιὰ καὶ σίδηρο τὴν Πελοπόννησο; Καί, φυσικά, ἴσαμε σήμερα!

Αὐτὸ τὸ φοβερὸ ἐλάττωμα τὸ βρίσκεις, τὸ ἴδιο καὶ ἀπαράλλακτο, σ' ὅλη μας τὴν ἱστορία. Καί, σκεπτόμενος πάλι τὸν Fallmerayer, θὰ ἔλεγα ὅτι καὶ κανένα ἄλλο στοιχεῖο καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχε, καὶ μόνο αὐτὸ τὸ φοβερὸ χτικιὸ τῆς ἐγωπαθείας ἀρκοῦσε, γιὰ νὰ δείξει ὅτι εἴμαστε ἓνα καὶ τὸ ἴδιο ἔθνος ἀπὸ τὰ Ὀμηρικὰ **[σελ. 43]** ὡς τὰ τώρα. Ἀρκεῖ νὰ ἀντιτάξεις στὸν Fallmerayer τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Ὀδυσσεά Ἄνδρουτσο, γιὰ νὰ τελειώσει κάθε συζήτηση.

Καὶ πρὶν ἀφήσω αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα, ἂς προσθέσω ὅτι αὐτὸ εἶναι ἡ αἰτία πὺ δὲν μποροῦμε νὰ κάνωμε καμμιά συλλογικὴ προσπάθεια, εἴτε σὰν κράτος εἴτε σὰν ἄτομα. Ἀρχίζομε κᾶτι μονοιασμένοι, κατορθώνομε νὰ προκαλέσωμε τὸν γενικὸ θαυμασμό, ὕστερα ἔρχεται αὐτὴ ἡ καταραμένη ἐγωπάθεια, διχαζόμαστε, διαλυόμαστε καὶ τὰ κάνομε θάλασσα.

Z

Πῶς θὰ τὶς ἀντιμετωπίσωμε τώρα αὐτὲς τὶς ἀδυναμίες μας;

Πρῶτα-πρῶτα, βέβαια, πρέπει νὰ τὶς ἀναγνωρίσωμε. Ἀλλὰ νὰ τὶς ἀναγνωρίσωμε σὰν ἀγωνιστὲς καὶ ὄχι σὰν μαζοχιστὲς. Καὶ τότε, νὰ τί νομίζω ὅτι μποροῦμε νὰ κάνωμε, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσωμε τὰ ἐλαττώματά μας αὐτά.

Θὰ ἀρχίσωμε πάλι ἀπὸ τὴν διάκριση πὺ βάλαμε στὴν ἀρχή. Πρῶτα-πρῶτα λοιπόν, ὡς πρὸς τὰ ἐλαττώματα πὺ ὀφείλονται στὸ κλίμα μας. Αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα φαίνονται μοιραῖα, ἀφοῦ μοιραῖο εἶναι νὰ ζοῦμε σ' αὐτὸ τὸ κλίμα. Μοιραῖα ὅμως δὲν θὰ πεῖ ἀνίατα οὔτε ἀκατανίκητα. Ἀπόδειξη ὅτι δὲν ὑποφέρουν ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὰ ἐλαττώματα αὐτά, καὶ πολλοὶ κατορθώνουν νὰ τὰ ὑπερνικήσουν. Χρειάζεται βέβαια ὁ καλὸς ἀγῶνας, αὐτοέλεγχος, ἄσκηση. Καὶ πρὶν ἀπὸ ὅλα διαφώτιση. Διαφώτιση ὅμως **[σελ. 44]** χωρὶς ἐκείνους τοὺς ἑξαλλους αὐτοεξευτελισμοὺς πὺ κόβουν τὸ θάρρος καὶ δὲν ἐμπνέουν τὸν ἀγῶνα.

Ἄς ἔλθωμε τώρα στὰ ἐλαττώματα πὺ ὀφείλονται στὴ φοβερὴ μας ἱστορικὴ περιπέτεια, στὴν τουρκοκρατία. Ἐδῶ βέβαια, ὅσο πάει, γράφεται καινούργια ἱστορία, καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς τουρκοκρατίας ὅλο καὶ ξεθωριάζει. Ἴσως ἀποκτοῦμε νέες ἀδυναμίες, πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Πάντως, ἄλλες ἀδυναμίες. Λοιπόν, ἡ ἱστορικὴ αὐτὴ παθολογικὴ κληρονομία, ὅσο πάει, γίνεται παρελθόν. Καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσωμε ὅτι ἡ συνεχὴς ἐπαφή μας μὲ τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ, ὅσο νᾶναι, βοηθάει στὸ θέμα αὐτό.

Ἄλλη εἶναι ἡ μεγάλη δυσκολία. Πῶς θὰ ὑπερνικηθῇ ἡ ἀδυναμία πὺ ἂς τὴν ὀνομάσω ἀδυναμία τοῦ αἵματος: Ἡ φοβερὴ μας ἐ γ ω π ά θ ε ι α , ὁ φοβερὸς αὐτὸς τύραννος πὺ πάει νὰ μᾶς ἐξαφανίσει. Καὶ μαζὶ μ' αὐτήν, φοβερὸ καὶ

καταραμένο παιδί της, ὁ φ θ ὅ ν ο ς . Πανανθρώπινο, βέβαια, ἐλάττωμα αὐτό, ὅμως σὲ μᾶς τοὺς Ἕλληνες ἔχει μιὰ φοβερὴ ἔνταση καὶ ἔκταση. Σοῦ ἔρχεται καμμιὰ φορὰ νὰ νομίσεις ὅτι εἴμαστε λαὸς ἀνθρώπων ποὺ ὁ ἕνας φθονεῖ τὸν ἄλλον.

Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ πῶ ὀρθὰ κοφτὰ καὶ χωρὶς περιστροφές ἐκεῖνο ποὺ πιστεύω, μ' ὄλο ποὺ ξέρω ὅτι θὰ ξενίσω πολλοὺς-πολλοὺς ἀναγνώστες μου. Ὁ μόνος ἀντίπαλος ποὺ μπορεῖ νὰ νικήσει τὴν ἐγωπάθεια εἶναι ὁ Χριστιανισμός. Ἀλλά, φυσικά, ἕνας Χριστιανισμὸς ζωντανός, συνεπής, ποὺ θὰ βαλθῇ νὰ δημιουργήσει τὸν ἄρτιο ἄνθρωπο, ὅπως τὸν ἔχομε πολλές φορές ζητήσει.

[σελ. 45] Ἀμφιβάλλετε μήπως ἂν ὁ Χριστιανισμὸς θὰ μπορέσει νὰ φέρει τὴν θεραπεία αὐτή; Θὰ σᾶς ἀναγνωρίσω ὅτι χιλίων ἐπτακοσίων χρόνων ἱστορία δίνει ἐπιχειρήματα στὴν ἀμφιβολία σας αὐτή. Ἀλλά μὴ βιασθῆτε νὰ ἀπελπισθῆτε. Διότι ἂν ὁ Χριστιανισμὸς δὲν μπορέσει νὰ κάνει αὐτὸ τὸ ἔργο, ὁ ὄλεθρος ἀπὸ τὴν ἐγωπάθεια θὰ μείνει χωρὶς φραγμό. Γι' αὐτό, ἂν σεβώμαστε τὴν ἀμφιβολία (καὶ ἔχομε γράψει δὰ ἀρκετὰ γιὰ τὸν σεβασμὸ αὐτό), ὅμως δὲν σεβόμαστε τὴν ἀπελπισία. Γιατὶ ἀπελπισία θὰ πεῖ αὐτοκτονία. Καί, πῶς τὸ θέλετε, ἡ ἱερὴ προσπάθεια εἶναι πάντα καλύτερη ἀπὸ τὴν αὐτοκτονία.

Καὶ τὸ θέμα δὲν εἶναι τόσο νὰ κάνωμε νέους πιστοὺς χριστιανούς. Εἶναι νὰ ἀξιοποιήσωμε τὴν Πίστη ποὺ ὑπάρχει στὸν τόπο μας, σὰν ὄπλο κατὰ τῆς ἐγωπαθείας. Εἶναι ἡ μόνη μας ἐλπίδα. Δὲν χρειάζεται νὰ ἐπεκταθοῦμε ἐδῶ περισσότερο. Ἄς παραπέμψωμε σὲ ὅσα γράφομε στὸ βιβλίο *Γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση*.

Γιατί, ἂν ἐπιτρέπεται ἐδῶ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Νίτσε, ὁ ἐγωπαθὴς Ἕλληνας εἶναι κᾶτι ποὺ πρέπει νὰ ὑπερνικηθῇ!

Η

Ἦς τώρα ὅμως ἡ ἔρευνά μας εἶχε ἀσχοληθῇ μὲ τὰ ἐλαττώματα τοῦ Ἕλληνα. Ἦρα εἶναι νὰ δοῦμε (τὸ ἐπιβάλλουν καὶ ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ σκοπιμότης) ἂν ὁ Ἕλληνας ἔχει καὶ ἀρετὲς ἢ ὄχι.

[σελ. 46] Τὸ πρῶτο ποὺ πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ἐδῶ εἶναι ἐκείνη ἡ φ ι λ ο ξ ε ν ί α ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἀρχαιότητα ἴσαμε σήμερα. Βέβαια, ἡ ἐπαφή μας μὲ τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ καὶ μὲ τὸν περίφημο τουρισμὸ ἔκαμε νὰ ἀδυνατίσει ἡ ἀρετὴ αὐτή, ὄχι ὅμως καὶ νὰ ἐξαφανισθῇ, καὶ σήμερα προβάλλει μὲ τρόπο ποὺ προκαλεῖ στοὺς ξένους κατάπληξη καὶ ἀντιδράσεις ποικίλες, καμμιὰ φορὰ κωμικές.

Μιὰ ἄλλη ἀρετὴ ἐλληνικὴ εἶναι ἡ ἀ λ λ η λ ε γ γ ὺ η , ποὺ ἐκδηλώνεται καὶ μὲ θυσία τῆς ζωῆς. Καὶ ἡ θυσία αὐτὴ καμμιὰ φορὰ γίνεται χωρὶς σπουδαῖο ἀντίκρουσμα. Θυμᾶμαι τὸν μακαρίτη λογοτέχνη καὶ ἱστορικὸ Γιάννη Μουρέλλο, πού, μιλώντας γιὰ τὴ μάχη τῆς Κρήτης τοῦ Μαΐου 1941 σὲ μιὰ διάλεξή του, ἔκανε μιὰ ἀποστροφή στοὺς Ἄγγλους καὶ τοὺς εἶπε: «Ξεχάστε ὅλα τὰ ἄλλα ποὺ εἰσεφέραμε στὸν κοινὸν ἀγῶνα. Ἀλλά μὴν ξεχάσετε τὶς κοπέλλες πού, μέσα στὴ γερμανικὴ

κατοχή, έρριψοκινδύνευαν τή ζωή τους, για να ρίξουν μερικά λουλούδια στους τάφους τῶν στρατιωτῶν σας»! Αὐτὰ δὲν τὰ βλέπεις ἄλλοῦ!

Μιά ἄλλη ἀρετὴ ἑλληνικὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ λέει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος: «*Τὸ ἐ π ι ε ι κ ἔ ς ὑ μ ῶ ν γ ν ω σ θ ῆ τ ω π ᾶ σ ι ν ἀ ν θ ρ ῶ π ο ι ς*». Ὁ Ἕλληνας εἶναι ἐπιεικὴς στὶς κρίσεις του καὶ καταλαβαίνει τὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία. Ξέρω ὅτι αὐτὸ πολλὲς φορές βλάπτει, διότι ἐνθαρρύνει τὸ κακό. Ἀλλὰ ἔτσι εἶναι ὁ Ἕλληνας, δὲν στέλνει μὲ προθυμία στὴ φυλακὴ τὸν ἄλλον. Καὶ αὐτὸ πάει πάρα πέρα. Ἡ ὄλη μας ἀπονομὴ ποινικῆς δικαιοσύνης, καὶ ἡ σωφρονιστικὴ ἀκόμη, ἔχει αὐτὸ τὸ ἐπιεικὲς καὶ φιλόανθρωπο. Λόγου χάρι, οἱ δεσμοφύλακες φυλακῶν ἄλλων χωρῶν βλέπουν **[σελ. 47]** τοὺς φυλακισμένους σὰν ἐχθροὺς καὶ τοὺς κακοποιοῦν μὲ σαδισμό. Αὐτὸ δὲν συμβαίνει στὴν Ἑλλάδα.

Καὶ κάτι ἄλλο: Δὲν εἶχαμε ἐμεῖς ποτὲ μιὰ ὑπόθεση Deyfuss!

Μιά ἄλλη ἀρετὴ, καθαρὰ ἑλληνικὴ, εἶναι τὸ φ ι λ ὁ τ ι μ ο . Ὅπως ἔχει ἀπὸ πολλοὺς παρατηρηθῆ, δὲν βρίσκεις τὴν ἀντίστοιχη λέξη σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Εἴμαστε φιλότιμοι ἄνθρωποι, καὶ αὐτὸ μᾶς δυσκολεύει νὰ καταλάβωμε ἐκείνους ποὺ δὲν εἶναι.

Καὶ ἀπόκοντα ἔρχεται μιὰ ἄλλη ἀρετὴ, ἡ ε ὑ γ ν ω μ ο σ ὑ ν η , ὄχι τόσο αὐτονόητη ἀρετὴ: Ἄλλοι λαοὶ (ἂς μὴ γίνω πιὸ συγκεκριμένος) σοῦ ἐτοιμάζουν πικρὴ ἀπογοήτευση, ἅμα ὑπολογίζεις στὴν εὐγνωμοσύνη τους. Καὶ ἡ Ἑλλάδα τοῦ Ἀλβανικοῦ Ἔπους τὸ ἐδοκίμασε πολὺ αὐτό.

Κί ὅλα αὐτὰ παρουσιάζουν μιὰ ὠραιότατη σύνθεση, ἓνα θαυμάσιο στολίδι τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, στολίδι ποὺ δὲν ἔχει τὸ ταῖρι του σ' ἄλλους λαοὺς. Εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἀ ν θ ρ ω π ι ᾶ , ποὺ «ἔξω» δὲν τὴν βρίσκεις. Βρίσκεις ἐτικέττα, πειθαρχία, ἐνότητα, τάξη, ἀνθρωπιὰ ὅμως βρίσκεις μόνο στὴν Ἑλλάδα. Ὅσο ζῆς μέσα στὸν τόπο τοῦτο, τὴν ἀνθρωπιὰ αὐτὴ τὴν παίρνεις σὰν κάτι τὸ αὐτονόητο. Ἄμα πᾶς «ἔξω» καὶ τὴν ἀποζητήσεις τοῦ κάκου, τότε νιώθεις τὴν ἀξία της. Ἔτσι, ἂν τὸ χαρακτηριστικὸ ἐλάττωμα, τὸ χτικιὸ τῆς φυλῆς μας, εἶναι ἡ ἐγωπάθεια καὶ ὁ φθόνος, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ χαρακτηριστικὴ ἀρετὴ, τὸ καμάρι τῆς φυλῆς μας εἶναι ἡ ἀνθρωπιὰ.

[σελ. 48] Φυσικά, ὅπου προβάλλει ἡ ἐπικατάρατη ἐγωπάθεια, ἡ ἀνθρωπιὰ κρύβεται σὰν πίσω ἀπὸ μαῦρο σύννεφο. Ὅπου, ὅμως, ἡ ἐγωπάθεια δὲν ἐνεργεῖ, ἡ ἀνθρωπιὰ φανερώνεται, σ' ὄλη της τὴν ὁμορφιά.

Θ

Καιρὸς νὰ κλείνωμε. Χωρὶς τύφλωση, τάχα ἀπὸ ὑπερεθνικοφροσύνη, ἀλλὰ καὶ χωρὶς ξεσπάσματα καὶ πλέγματα κατωτερότητος, νὰ ἀναγνωρίσωμε καὶ νὰ χτυπήσωμε τὰ ἐλαττώματα καὶ νὰ ἀξιοποιήσωμε τὶς ἀρετὲς τῆς φυλῆς μας.

Γιατὶ ὁ Ἕλληνας ἀνήκει σὲ κράτος μικρό, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ δώσει στὸν ἑαυτό του τὴν πολυτέλεια νὰ μὴν εἶναι ἄρτιος ἄνθρωπος.

Καὶ τὸν ἄρτιο αὐτὸν ἄνθρωπο οὔτε κανένα Ὑπουργεῖο μπορεῖ νὰ μᾶς τὸν κατασκευάσει, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ σχολεῖο, μὲ ὅσαδήποτε διδακτικὰ ὄργανα, ἀλλὰ χωρὶς πνοή. Καὶ ὅσοι παρηκολούθησαν τὰ ὅσα ἐγράψαμε ἕως τώρα, ἀλλὰ καὶ ὅσα εἶπαμε ἀμέσως παραπάνω γιὰ τὴν ἐγωπάθεια, καταλαβαίνουν ὅτι ὁ μόνος πὺ μπορεῖ νὰ δώσει αὐτὴ τὴν πνοή εἶναι ὁ Χριστιανισμός. Δὲν ζητάει θαύματα ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος. Ζητάει ὅμως τὸν ἄρτιο ἄνθρωπο πὺ τοῦ χρειάζεται.

Καὶ ἄς κλείσωμε, ἐπαναλαμβάνοντας τὰ ὅσα ἐγράψαμε στὸ βιβλίο *Γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση*: «Ἐμφανίζει αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο (στὴν περίπτωσή μας, αὐτὸν τὸν Ἑλληνα) σὰν καρπὸ τοῦ ὁ Χριστιανισμός; Τότε κανεὶς λογικὰ σκεπτόμενος ἄνθρωπος **[σελ. 49]** δὲν θὰ τοῦ ζητήσει ἀπόδειξη γιὰ κεῖνα πὺ εἶναι πάνω ἀπὸ κάθε ἀπόδειξη. Δὲν ἐμφανίζει αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο; Τότε καμμιά “ἀπόδειξη” δὲν μπορεῖ νὰ στηρίξει τὴν Πίστη».

4. ΦΙΛΟΙ ΚΑΙ ΕΧΘΡΟΙ

A

Για μιὰ πορεία ἑλληνική μὲ ἐπίγνωση, μεγάλη σπουδαιότητα ἔχει νὰ ξέρωμε ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες ποιούς ἔχομε φίλους καὶ ποιούς ἔχομε ἐχθρούς. Ἀκριβῶς διότι εἴμαστε ἓνα μικρὸ κράτος, ἔχομε ἀνάγκη, στὴν ἐθνική μας πορεία, νὰ ξέρωμε πόσο ἡ πορεία μας αὐτὴ γίνεται διὰ «φιλίου ἐδάφους» καὶ κατὰ πόσο πορευόμαστε σὲ ἔδαφος ἐχθρικό.

Καὶ ἄς ἀρχίσωμε ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς φίλους.

Πρῶτα-πρῶτα, ὅταν μιᾶμε περὶ κρατῶν-φίλων, δὲν κυριολεκτοῦμε. Φίλοι μεταξὺ κρατῶν δὲν ὑπάρχουν. «Τὸ θαῦμα ποὺ λέγεται φιλία»* ἐμφανίζεται μεταξὺ ἀνθρώπων. Ἀλλὰ μεταξὺ κρατῶν, ὅπως καὶ μεταξὺ νομικῶν προσώπων γενικῶς, φιλία δὲν ὑπάρχει. Κάθε κράτος ἔχει τοὺς σκοπούς του, τὶς ἐπιδιώξεις του, ἀλλὰ ὄχι τοὺς συναισθηματισμούς του. Τὰ κράτη ἔχουν imperium, ἀλλὰ δὲν ἔχουν καρδιά. Καὶ φιλία χωρὶς καρδιά δὲν γίνεται. Λοιπόν, οὔτε ἐμεῖς οὔτε κανένα ἄλλο κράτος στὸν κόσμο δὲν ἔχομε κράτη-φίλους.

[σελ. 52] Προσοχὴ ὅμως! Φίλους δὲν ἔχουν τὰ κράτη, γιατί δὲν ἔχουν καρδιά. Οἱ λαοὶ ὅμως ἔχουν καρδιά, καὶ ἐπομένως ἔχουν φίλους. Ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ὀδηγεῖ δὲν εἶναι πάντοτε ψυχροὶ ὑπολογισμοί, ἀλλὰ εἶναι καὶ συναισθηματισμοί.

Καὶ ἡ Ἑλλάδα στὴν ἱστορία της φίλους μὴ Ἕλληνες μᾶλλον δὲν εἶχε στὴν ἀρχαιότητα. Ἀλλὰ κατόπιν, ἔπειτα ἀπὸ αἰῶνες καὶ αἰῶνες στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καὶ τῆς σκλαβιάς καὶ ἀκόμη στὸν ἐθνικὸ ξεσηκωμὸ τοῦ 1821, συνήνητησε καὶ τὴν φιλία. Τὸ κῦμα τοῦ φιλελληνισμοῦ ἦταν, πῶς τὸ θέλετε, γεγονὸς καὶ σ' αὐτὸν τὸν φιλελληνισμὸ ὀφείλομε κατὰ μέγα μέρος τὴν ἐλευθερία μας.

B

Ποῦ ὀφείλεται ὁ φιλελληνισμὸς; Μά, σὲ δύο αἷτια. Πρῶτα-πρῶτα, νομίζω, ὅτι ἦταν σχετικὸς μὲ τὸ μεγάλο ἀπελευθερωτικὸ ρεῦμα ποὺ ἔφερε τὴν γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789. Ὄταν μὲ τὴν κραυγὴ «à bas le tyran», κάτω ὁ τύραννος, ἐκαρatóμησαν τὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας, οἱ λαοὶ ἐνίωσαν ὅτι ἡ τυραννία εἶναι κάτι κακό, ἔστω καὶ ἂν εἶναι παράδοση. Καὶ ἡ σκέψη ἐρχόταν μόνη της, γιατί ἄρα γε ἦταν τύραννος μόνο ὁ Λουδοβίκος ΙΣΤ' καὶ δὲν ἦταν τύραννος ὁ σουλτᾶνος; Γιατί αὐτὸ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων νὰ εἶναι δοῦλο σὲ τέτοιο τύραννο; Ἔτσι, τὸ πνεῦμα τῆς

---

* Βλ. Δ. Μανωλοπούλου *Συζητήσεις* 1975, σελ. 90-96.

ἐλευθερίας ἄρχισε νὰ πνέει, ὄχι μόνο γιὰ νὰ καθιερώσει τὴν γαλλικὴ «Διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτου», ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ [σελ. 53] σπάσει τὶς ἀλυσίδες ἐνὸς ἔθνους στὸ ὁποῖο κάτι τέλος πάντων ὠφείλε ἡ χριστιανικὴ Εὐρώπη.

Καὶ τὸ δεῦτερο αἴτιο ποὺ ἐπροκάλεσε τὸν φιλελληνισμό ἦταν ἡ μελέτη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ κλασσικὲς σπουδές. Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ πέρα δὲν μποροῦσε κανεὶς νὰ θεωρηθῆ ὅπωςδήποτε μορφωμένος ἄνθρωπος, ἂν δὲν εἶχε μόρφωση ἐλληνικὴ. Αὐτὸ ἕως χθὲς ἀκόμη κανεὶς δὲν τὸ ἀμφισβητοῦσε.

Ἔτσι, αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα, τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα καὶ ἡ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἔκαμαν τοὺς λαοὺς νὰ σκέπτονται, γιὰτί ἄρα γε νὰ μένει ἀλυσοδεμένος ἓνας ὀλόκληρος λαός, καὶ μάλιστα ἀκριβῶς ὁ λαὸς ποὺ μᾶς ἔφερε τὴν ἐλληνικὴ παιδεία;

Ὅταν, λοιπόν, ἐξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὁ φιλελληνισμὸς εὐρῆκε εὐκαιρία νὰ ἐκδηλωθῆ. Κυριώτερη ἐκδήλωση τοῦ φιλελληνισμοῦ αὐτοῦ, δηλαδὴ ἀποφασιστικώτερη γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς Ἐπαναστάσεως, ἦταν ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, τοῦ 1827. Βέβαια, ἡ ναυμαχία ἐγίνε παρὰ τὴν θέληση τοῦ ἀγγλικοῦ κράτους, τῆς ἀγγλικῆς κυβερνήσεως. Ἄγγλος ὅμως ἦταν ἐκεῖνος, ὁ Κόδριγκτων, ποὺ παρέβη τὴν τακτικὴ αὐτὴ τοῦ κράτους καὶ ἔδωσε τὴν ναυμαχία ποὺ μᾶς ἐλευθέρωσε. Μὲ αὐτὸ δὲν θέλω νὰ πῶ ὅτι ὁ Κόδριγκτων ἦταν φιλέλληνας, ἀφοῦ ὁ ἴδιος τὸ ἀρνήθηκε σὲ μιὰ συνομιλία του μὲ τὸν Καποδίστρια. Λέω ὅμως ὅτι ὁ Κόδριγκτων ἦταν Ἄγγλος καί, ἔστω καὶ παρὰ τὴν ἀντίθετη γραμμὴ τῆς κυβερνήσεώς του, ἐπρωτοστάτησε στὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου· καὶ μὲ τὴν ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου ἡ [σελ. 54] Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ψυχορραγεῖ, κατέληξε στὴ νίκη καὶ στὴν ἐλευθερία μας. Καὶ μιὰ παρένθεση. Βέβαια, ὑπῆρξαν καὶ ψευτοφιλέλληνες. Ἴσως δὲν εἶναι γενικὰ γνωστὸ ὅτι ὁ πρῶτος μὴ Ἕλληνας ποὺ πῆρε τὸν τίτλο τοῦ φιλέλληνας ἦταν... ὁ Μωάμεθ ὁ Β΄, αὐτὸς ἀκριβῶς ποὺ «ἐξεπόρθησε» τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1453! Καὶ τὸν τίτλο τοῦ φιλέλληνας τοῦ τὸν ἔδωσε Ἕλληνας ἱστορικός, ὁ Κριτόβουλος. Ἀλλὰ αὐτὸ φυσικὰ δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ξεχάσωμε τὸν γνήσιο φιλελληνισμό, ὅπως, γιὰ νὰ ἐπαναλάβω τὴν γνωστὴ εἰκόνα, ἡ ὑπαρξη κάλπικων νομισμάτων δὲν μᾶς κάνει νὰ ξεχνᾶμε τὰ γνήσια.

Γ

Ὅμως, αὐτὸς ὁ φιλελληνισμὸς δὲν ἐκράτησε πολὺ. Ἄρχισε νὰ κοπάζει, ἡ φλόγα ἄρχισε νὰ σβήνει.

Πρῶτα-πρῶτα, σχετικὰ μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, ὑπεγράψαμε καὶ δώσαμε στὴ μορφωμένη Εὐρώπη συναλλαγματικὲς ποὺ κατόπιν δὲν πληρωθήκανε. Οἱ φιλέλληνες περίμεναν τὸ τέλος τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, μὲ τὴν προσδοκία νὰ δοῦν νὰ φυτρώνουν στὴν ἀπελευθερωμένη πιά ἐλληνικὴ γῆ Ξενοφῶντες καὶ Πλάτωνες καὶ Ἀριστοτέλεις καὶ Πλούταρχοι, καὶ εἶδαν ἀντὶ αὐτῶν... ἐκεῖνο ποὺ

είδανε. Καί τότε ή κραυγή άπογοητεύσεως διαδέχθηκε τις έκδηλώσεις του ένθουσιασμοϋ: Αύτοί λοιπόν εΐναι οί Έλληνες; Γι' αυτούς έχύσαμε τὸ αΐμα μας; Γι' αυτούς ένθουσιασθήκαμε;

[σελ. 55] Βέβαια και ή άπογοήτευση ήταν άκριτη, ὅπως και ὁ ένθουσιασμός, και άδικη. Περίμεναν από τή μιὰ στιγμή στην άλλη ὁ ραγιαῖς νὰ γίνη Άριστοτέλης (μ' ὄλο πού και ὅμως ἔγινε και Μιλτιάδης και Λεωνίδας και Σαλαμινομάχος). Ὅπωςδήποτε αὐτή ήταν ή μιὰ άπογοήτευση.

Και αὐτήν μὲν τήν άπογοήτευση μπορούσαμε ἐπὶ τέλος νὰ τήν άποκρούσωμε σαν άκριτη και άδικη. Ὑπάρχει ὅμως άλλη άπογοήτευση, φοβερώτερη αὐτή, γιατί εΐναι και δικαιότερη. Τήν εΐπε ὁ ἔθνικός μας ποιητής, ὁ Διονύσιος Σολωμός, στὸ γνωστότατο τετράστιχο τοῦ Ὑμνου τῆς Ἐλευθερίας:

*Μὴν εἰποῦν στὸν στοχασμό τους
τὰ ξένα ἔθνη ἀληθινά:
«ἐὰν μισοῦνται ἀνάμεσό τους,
δὲν τοὺς πρέπει ἔλευθεριά».*

Και ή ἀλήθεια εΐναι πῶς οί Έλληνες ἔδειξαν νὰ μισοῦνται, ἀλλὰ νὰ μισοῦνται, ἀνάμεσό τους!

Θὰ μπορούσαμε, βέβαια, νὰ ἔχωμε νέους φιλέλληνες από τήν πολύτιμη συμβολή τῆς Ἑλλάδος στὸν πολιτισμὸ και τήν ἔλευθερία κατὰ τὸν πρῶτο και δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ἀλλά, μὲ τὸν ἐπικατάρατο ἔθνικὸ διχασμὸ, ἐκάναμε τὸ πᾶν, γιὰ νὰ άποδυναμώσωμε τοὺς τίτλους μας.

Πάει, λοιπόν, ὁ φιλελληνισμὸς (χωρὶς νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι και σήμερα ὑπάρχουν σποράδην φιλέλληνες). Καί αὐτὸ εΐναι μιὰ ἔθνικὴ συμφορά. Ἀλλὰ ή συμφορά ἐπιτείνεται από τὸ ὅτι ὄχι μόνο δὲν ἔχομε πιά φιλία, ἀλλὰ δὲν μᾶς ἔχουν πιά οὔτε ἐκτίμηση. Ἐνας και μισὸς αἰώνας πὲς ἐλεύθερου βίου, δὲν **[σελ. 56]** καταφέραμε νὰ κερδίσωμε τήν ἐκτίμηση πού νὰ ἀντικαταστήσει τήν συναισθηματικὴ φιλία. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ φέρω ἐδῶ γιὰ παράδειγμα τήν Ἑλβετία. Ἡ Ἑλβετία εΐναι μικρὸ κράτος. Φιλία συναισθηματικὴ δὲν ἔχει, οὔτε ὑπάρχουν φιλοελβετοί, ὅπως ὑπῆρχαν φιλέλληνες. Ὑπάρχει ὅμως ή παγκόσμια ἐκτίμηση πού ή Ἑλβετία κατάφερε νὰ κατακτήσει. Γι' αὐτὸ, μ' ὄλο πού εΐναι μικρὸ κράτος, ἔχει δυσανάλογα μεγάλη βαρύτητα στην παγκόσμια κοινὴ γνώμη. Ἐνῶ ἐμεῖς ἐχάσαμε τις καρδιὲς και δὲν κερδίσαμε τήν ἐκτίμηση, δηλαδή τὸ μυαλό. Δὲν εΐναι πιά ὅτι δὲν μᾶς ἀγαποῦν, εΐναι ὅτι δὲν μᾶς ἐκτιμοῦν!

Δ

Και τὸ τραγικὸ εΐναι ὅτι, ἐνῶ δὲν ἔχομε φίλα κράτη, ἔχομε ὅμως κράτη ἐχθρικά. Κράτη πού εΐναι ἐχθροί μας, γιατί ἔτσι τὸ ἔφερε ἱστορία αἰώνων. Διεκδικήσεις, συμφέροντα ἐπὶ τέλος. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς φύσει ἐχθρούς

μας, πού, ἐπὶ τέλους, καταλαβαίνει κανεὶς τὴν ἔχθρα τους, ὑπάρχει κᾶτι ἄλλο, πού θὰ ἔλεγα ὅτι εἶναι κᾶτι τὸ μοναδικὸ σὲ μᾶς. Εἶναι ἓνας μισελληνισμὸς ἀνεξήγητος, ὑπέρλογος, πού σὲ κάνει στ' ἀλήθεια ν' ἀπορεῖς. Εἶπαμε ὅτι δὲν ὑπάρχει φιλοελβετισμὸς. Οὔτε καὶ μισοελβετισμὸς ὅμως. Ὅπως δὲν ὑπάρχει μισσοουηδισμὸς ἢ οὔτε κᾶν μισοτουρκισμὸς. Μισελληνισμὸς ὅμως ὑπάρχει. Ὀλότελα ἀνεξήγητος. Ὅχι πὼς δὲν ὑπάρχει καμμιά ἐξήγηση, μὰ ἐπικρατεῖ ἡ δυσμένεια, πού ἢ δημιουργεῖ λόγους ἢ ἐξογκώνει λόγους ἢ τοὺς [σελ. 57] παραμορφώνει, γιὰ νὰ δικαιολογηθῇ ἡ ἀντιπάθεια.

Νά μιὰ ἐκδήλωση: Ἡ ὑπερκριτική. Ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἓνα κακὸ ἐξογκώνεται, παραμορφώνεται, γενικεύεται. Ὅταν πρόκειται γιὰ ἄλλους λαούς, τὸ ἴδιο κακὸ βρίσκει «κατανόηση» σὰν κᾶτι τὸ ἀνθρώπινο, ἢ καὶ περνᾷ ὀλότελα ἀπαρατήρητο.

Ἔτσι, νὰ ποῦμε, ἡ ληστεία εἶναι βέβαια κᾶτι κακό. Ληστεία ὅμως δὲν ὑπάρχει μόνο στὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα εὐρέθηκε νὰ γράψει τὸ 1860 ὁ Edmont About τὸ βιβλίο του *Ὁ βασιλιάς τῶν βουνῶν*, ἓνα βιβλίο πού εἶχε ἀπήχηση τέτοια καὶ τόσο δυσφημιστική γιὰ τὴ χώρα μας, ὥστε νὰ τεθῇ διεθνῶς τὸ ἐρώτημα ἂν ἀξίζει νὰ εἶναι ἐλεύθερη ἡ Ἑλλάδα. Στὸ μεταξὺ ξεχάστηκαν οἱ ληστὲς τῶν ἄλλων χωρῶν, ὅπως δὰ καὶ τώρα ὄχι ληστὲς τοῦ βουνοῦ, ἀλλὰ οἱ ληστὲς τοῦ Σικάγου καὶ τῆς Νέας Ὑόρκης, πού κανεὶς δὲν ἐσκέφθηκε νὰ τοὺς φορτώσει σὲ βάρος τοῦ ἀμερικανικοῦ λαοῦ.

Ε

Νά καὶ μιὰ ἄλλη ἐκδήλωση τοῦ μισελληνισμοῦ, πρόσφατη αὐτή. Ἐνα βιβλίο τοῦ William Clair, *That Greece might still be free*, ἀνατρέχει στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, καὶ τὸ βιβλίο αὐτὸ σχολιάζεται ἀπὸ τὰ δύο ἔγκυρα ἀγγλικά φύλλα *Economist* καὶ *Sundaz Telegraph* μὲ τρόπο πού, ἐπιεικέστατα χαρακτηριζόμενος, εἶναι βλάσφημος γιὰ τὸν ἱερόν ἀγῶνα. Γιὰ τὸν *Economist* ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 [σελ. 58] κατέληξε στὸ νὰ σφαγοῦν ἀγρίως πάνω ἀπὸ 20.000 Τοῦρκοι, καί, ὅπως λέει καὶ ἡ *Sunday Telegraph*, οἱ Ἕλληνες τοὺς ἔσφαξαν μὲ τρόπο πού θὰ ἐσοκάριζε ἀκόμη καὶ τὸν Χίτλερ!

Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται στὸ γεγονός ὅτι πράγματι, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Τριπολιτσὰ ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, οἱ Ἕλληνες πού ἀπελευθερώθηκαν, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ κυριολεκτικῶς ἀπερίγραπτα μαρτύρια πού ὑπέστησαν τοὺς τελευταίους μῆνες πρὶν ἐλευθερωθοῦν, ὅταν ἐλευθερώθηκαν, ἐξέσπασαν ὁμολογουμένως σὲ ἀντίποινα καὶ σφαγὲς τῶν Τούρκων. Κανεὶς βέβαια δὲν τὰ ἐπαινεῖ τὰ ἀντίποινα αὐτά. Ἀλλὰ ξέρετε ἀπὸ τὴν ἱστορία κανένα παράδειγμα σκλάβων πού ἔσπασαν τὶς ἀλυσίδες τους φορώντας τὸ γάντι καὶ ἀκολουθώντας τοὺς περὶ καλῆς συμπεριφορᾶς κανόνες τῆς βαρῶνης Στάφφ; Καί, ἀλήθεια, τί λέει τὸ κλασσικὸ βιβλίο τῆς βαρῶνης Στάφφ περὶ ἐτικέτας καὶ σαλονιῶν γιὰ τὸ πὼς φέρονται οἱ δοῦλοι, ὅταν σπᾶνε τὰ δεσμά τους; Καὶ ὅμως, ἀπὸ ὅλα τὰ

ἀπερίγραπτα, ἐπαναλαμβάνομε, κυριολεκτικῶς ἀπερίγραπτα μαρτύρια ποῦ ὑπέστη τέσσαρες ὀλόκληρους αἰῶνες τὸ Γένος αὐτὸ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, τὰ ἀγγλικά ἔντυπα ποῦ ἀναφέραμε δὲν βρῆκαν νὰ θυμηθοῦν παρὰ τὶς ἀντεκδικήσεις τοῦ βασιανισμένου λαοῦ τῆς Τριπολιτσᾶς*. Καί, φυσικά, οὔτε τώρα δὲν βρῆκαν νὰ ἐκδηλώσουν τὴν ἱερὴ ἀγανάκτησή τους **[σελ. 59]** γιὰ ὅσα ὑποφέρει ἡ Κύπρος. Τὰ καταπίνουν καὶ αὐτά, διότι εἶναι παθητικὸ ὄχι τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ τῶν Τούρκων.

Καὶ εἶναι φορὲς ποῦ ὁ μισελληνισμὸς αὐτὸς συνδυάζεται μὲ ἐλαττώματα ποῦ εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ἐλαττώματα «εὐρωπαϊκά», καὶ συγκεκριμένως μὲ μιὰ κυνικότητα ποῦ γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες εἶναι κυριολεκτικὰ ἀσύλληπτη. Ἐνα περιστατικὸ θὰ τὸ δείξει αὐτό. Τὸ παίρνω ἀπὸ τὸν Π. Καρολίδη, Ἱστορία Παπαρρηγοπούλου, τόμος ΣΤ β' (1932), σελ. 328 σημ. 1. Στὴν καταστροφὴ τῆς Σμύρνης τὸ 1922, ὅταν οἱ Τοῦρκοι εἶχαν μπῆ πιά στὴν μητρόπολη τῆς Ἰωνίας, ἡ φωτιὰ ἔκαιγε τὸ πᾶν καὶ οἱ σφαγὲς τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἐγέμιζαν τὸ λιμάνι ἀπὸ πτώματα, ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν ἡμέρα ἐδίδόταν... γεῦμα σὲ ἓνα Προξενεῖο. Ἐνας πρόξενος πῆγε στὸ γεῦμα μὲ κάποια καθυστέρηση, γεμᾶτος στενοχώρια, γιὰτὶ ἄργησε νὰ ἔλθει, ἐπειδὴ... ἡ βάρκα ποῦ τὸν ἔφερνε ἀπὸ ἓνα πλοῖο ἐσκόνταβε διαρκῶς ἐπάνω σὲ πτώματα Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχε πῆξει ἡ θάλασσα, καὶ ἔτσι δυστυχῶς (αὐτὸ ἦταν τὸ δυστύχημα) ὁ πρόξενος καθυστέρησε κάπως στὴν ὥρα τοῦ γεύματος. Ἀλήθεια εἶναι, ὅπως πάλι ὁ Καρολίδης λέει, ὅτι βρέθηκε ὁ Ἀμερικανὸς πρόξενος νὰ ἐκφράσει τὸν ἀποτροπιασμὸ του γιὰ τὴν κυνικότητα αὐτὴ, λέγοντας ὅτι ντρέπεται ὅτι ἀνήκει στὸ ἀνθρώπινο γένος. Ἀλλὰ θὰ φανταζόταν κανεὶς Ἕλληνα νὰ φερθῆ ἔτσι, ὅπως ὁ ξένος πρόξενος;

[σελ. 60]

Z

Καὶ ἐρωτᾷ κανεὶς, γιὰτί τέλος πάντων τόσοσ μισελληνισμὸς, ποῦ φαίνεται πράγματι ξένος σὲ κάθε λογική;

Ἄν θέλωμε νὰ δώσωμε μιὰν ἐξήγηση σὲ κεῖνο ποῦ εἶναι ἀνεξήγητο, ἄς ποῦμε ὅτι ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες εἴμαστε σὰν μικρομέγαλοι, εἴμαστε μικροί, ἀλλὰ μπαίνουμε στὸ ρουθόφι τῶν μεγάλων*. Εἴμαστε μικροί ἀλλὰ μὲ μεγάλες ἀξιώσεις. Καὶ μ' αὐτὲς τὶς ἀξιώσεις, προκαλοῦμε φθόνο καὶ φόβο. Παράδειγμα: Τί εἶναι ἡ Ἑλλὰς μπροστὰ στὴν Ἀγγλία; Τίποτε. Ἀλλὰ ὁ ἑλληνικὸς ἐμπορικὸς στόλος προκαλεῖ ἀνταγωνισμὸ καὶ φθόνο καὶ φόβο τῶν Ἀγγλων.

Αὐτὴ ἡ μανία τοῦ μισελληνισμοῦ ἐκδηλώνεται σὰν προσπάθεια νὰ μᾶς ἀμαυρώσουν καὶ ἐκεῖ ποῦ ὑποτίθεται ὅτι μᾶς προβάλλουν καὶ μᾶς περιποιοῦνται. Στὰ διαφημιστικὰ φύλλα, λόγου χάρη, ποῦ κατὰ καιροὺς δημοσιεύονται γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Πάρτε μόνο τὶς φωτογραφίες. Πῶς τὰ καταφέρνουν καὶ διαλέγουν κάθε τι

---

* Γιὰ νὰ εἴμαστε ὅμως δίκαιοι, πρέπει νὰ ἀναφέρωμε ὅτι ἀντίθετα καὶ πολὺ ὠραῖα σχόλια γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ William Clair δημοσιεύουν ἡ γνωστὴ ἐφημερίδα *Observer* καὶ ὁ κ. R. E. Witt εἰς τὸ περιοδικὸ *The Greek Gazette* τοῦ Λονδίνου.

* Βλ. τὸ ἄρθρο μας «Ἕλληνες, Ἀγγλοὶ καὶ ὑπόκρισις», *Συζήτησις*, Τόμ. Δ' (1963), σελ. 141 ἐπ.

πού μᾶς δείχνει καθυστερημένους καὶ σχεδὸν ἀπολίτιστους! Αὐτὸ πιά δὲν εἶναι μεροληψία, εἶναι κακότης.

Δὲν φταῖμε ἐμεῖς καθόλου γι' αὐτὸν τὸν μισελληνισμό; Καὶ βέβαια φταῖμε, θὰ τὸ δοῦμε δὰ αὐτὸ καὶ παρακάτω, καὶ ἂν ὅλα εἶναι ἀνεξήγητα, ἡ ἀπογοήτευση τῶν Φιλελλήνων ἦταν, ὅπως εἶπαμε, ἄκριτη καὶ ἄδικη, ὁλότελα ἀνεξήγητη ὅμως δὲν ἦταν.

[σελ. 61] Καὶ ὁ μισελληνισμὸς αὐτὸς εἶναι γενικός, ἀπλούστατα διότι πουθενὰ δὲν κατωρθώσαμε νὰ ἀποκτήσωμε ἐκτίμηση. Καὶ δὲν εἴμαστε πιά, ὅπως ἄλλοτε τὸ ἐτονίζαμε συνεχῶς, κράτος νεοπαγές. Ἔχομε, πές, ἑκατὸν πενήντα χρόνια ἐλεύθερης ζωῆς καί, πῶς τὸ θέλετε, ἕνας καὶ μισὸς αἰώνας εἶναι ἀρκετὴ προθεσμία, γιὰ νὰ παρουσιάσωμε κᾶτι πού νὰ προκαλέση τὴ γενικὴ ἐκτίμηση. Ἐπὶ τέλους, τὸ Ἰσραὴλ σὰν κράτος εἶναι βέβαια ἀσύγκριτα νεώτερο ἀπὸ μᾶς, καὶ ὅμως σ' ὅλον τὸν κόσμον προκαλεῖ ἐκτίμηση, καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου γιὰ ἄλλους λόγους προκαλεῖ ἔχθρα.

Δεύτερο. Ἄλλὰ τὸ εἶπαμε: «Ἄν μισοῦνται ἀνάμεσὸ τους δὲν τοὺς πρέπει ἐλευθεριά». Καὶ ἐμεῖς μισοῦμαστε, ἀλλὰ μισοῦμαστε, μεταξύ μας. Καὶ κᾶτι ἄλλο: Σὲ κάθε μας ἐσωτερικὴ διένεξη ἀνακατεύομε τοὺς ξένους. Αὐτὸ δὰ εἶναι τὸ «ἐπαχθές προνόμιο» τῆς φυλῆς. Μήπως στὴν ἀρχαιότητα δὲν φωνάζαμε τοὺς Πέρσες νὰ ἔλθουν διαιτητές στὶς διενέξεις μας, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν Σαλαμίνα δὲν τοὺς ἐφέραμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι στὸν Σαρωνικό;

Καὶ δὲν κάναμε τὰ ἴδια μὲ τοὺς Ρωμαίους; Καὶ στὴ νεώτερη ἐποχὴ τί ἄλλο κάνομε;

Η

Ἀλλὰ, τρίτο, ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη αἰτία πού ἐδημιούργησεν αὐτὸν τὸν μισελληνισμό. Εἶναι ἡ ἔχθρα μεταξύ Βυζαντινῶν καὶ Φράγκων. Ὄταν οἱ Φράγκοι ὠρίμασαν καὶ ἔγιναν κᾶτι, ἐζητοῦσαν νὰ τοὺς ἀναγνωρισθῇ αὐτὸ τὸ κᾶτι, νὰ ἀναγνωρισθῇ ὁ **[σελ. 62]** αὐτοκράτωρ τῶν Φράγκων, ὅμως οἱ Βυζαντινοὶ οὔτε ν' ἀκούσουν ἤθελαν γιὰ τέτοια ἀναγνώριση, ἀλλὰ ζητοῦσαν ἀπὸ τοὺς Φράγκους νὰ μένουν παραρριγμένοι σὰν παρακατιανοί. Πολὺ καλὰ τὰ λέει ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Καταλαβαίνει κανεὶς ὅτι ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἐπροτίμησε τὴν ρήξη μὲ τὸν Πάπα παρὰ τὴν ὑποταγὴν στὴν Ρώμη. Ἀλλὰ δὲν καταλαβαίνει κανεὶς γιατί οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες δὲν ἤθελαν νὰ ἀναγνωρίσουν ὅτι, ἐπὶ τέλους, καὶ οἱ Φράγκοι κάποια θέση κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιον πρέπει καὶ αὐτοὶ νὰ ἔχουν.

Καὶ κᾶτι ἄλλο: δὲν θέλω νὰ δικάσω, οὔτε ἔχω ἄλλως τε τὴν παραμικρὴ ἀρμοδιότητα γι' αὐτό, ἀλλὰ ὅταν λέω ὅτι προτιμῶ τὸ τουρκικὸ «φακιόλιον» ἀπὸ τὴν λατινικὴν καλύπτρα, μπορεῖ νὰ ἔχω δίκιο, ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ περιμένω ἔπειτα ὅτι ἡ καλύπτρα θὰ πολεμήσῃ, καὶ μὲ θυσίες πολὺ μεγάλες, γιὰ νὰ μὲ σώσει ἀπὸ τὸ «φακιόλιον».

Δέν ξεχνῶ, βέβαια, τις σταυροφορίες (αὐτὲς δὲ ἦσαν ἡ πρώτη συστηματικὴ ἐμφάνιση τοῦ μισελληνισμοῦ) καὶ τὴν ἐπαίσχυντη ἱστορία τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους, ἀλλὰ, ἂν θέλωμε μιὰν ἑλληνικὴ πορεία μὲ ἐπίγνωση, πρέπει νὰ τὰ λέμε ὅλα.

Μιὰ ἀπόπειρα νὰ γεφυρωθῆ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στοὺς Φράγκους κί' ἐμᾶς ἦταν ὅταν, μὲ τὴν μεταρρύθμιση τοῦ Λουθήρου, φιλικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Φράγκους δὲν ἐσήμαιναν κατ' ἀνάγκην ὑποταγὴ στὸν Πάπα. Καὶ μάλιστα μιὰ δυνατότης ὑπῆρξε νὰ συνάψωμε καλὲς σχέσεις μὲ τὴν ἀντικαθολικὴ φραγκιά ἐπὶ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β' γύρω στὸ **[σελ. 63]** 1580. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ἐναυάγησε. Ἦταν ἀναπόφευκτο τὸ ναυάγιο; Δέν ξέρω. Πάντως, μιὰ καὶ δείξαμε (δικαίως ἢ ἀδίκως) ὅτι προτιμοῦμε τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς Φράγκους, εἴτε εἶναι ὀπαδοὶ τοῦ Πάπα, εἴτε εἶναι ἄσπονδοὶ ἐχθροὶ του, εἶναι μωρὸ νὰ περιμένωμε ὅτι οἱ Φράγκοι θὰ μᾶς ἀγαποῦν. (Φυσικὰ αὐτὰ ἀναφέρονται στὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν λαῶν, καὶ ὄχι στὸ δόγμα καὶ τὴν αὐστηρὴ παραφυλακὴ του).

Τέταρτο. Ὁ μισελληνισμὸς ὀφείλεται καὶ σὲ αἷτια ἀντίστροφα μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἐδημιούργησαν τὸν φιλελληνισμό. Ἡ διάδοση τῶν φιλελευθέρων ἰδεῶν μὲ τὴ γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789 ἔφερε τὸν φιλελληνισμό. Γιὰ τὸν ἀντίστροφο λόγο, οἱ συντηρητικοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦσαν μισέλληνες. Ἡ ἀντίδραση κατὰ τῆς γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, ἡ Ἱερὴ Συμμαχία, ὁ Μέττερνιχ, ἔφεραν ἕναν ἄκρατο μισελληνισμό.

Καὶ ἕνα πέμπτο αἷτιο, ἢ μᾶλλον τὸ πρῶτο αἷτιο. Γι' αὐτὸν τὸν μισελληνισμό φταῖμε πρῶτα καὶ κύρια ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες. Μᾶς ἀδικεῖ βέβαια ὁ μισελληνισμὸς, μᾶς ἀδικεῖ σὲ ἐγκληματικὸ βαθμὸ, ἀλλὰ ἂς θυμηθοῦμε τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, «τὸν ἑαυτὸν μὴ ἀδικοῦντα οὐδεὶς ἀδικῆσαι δύναται», ἢ, νὰ τὸ ποῦμε νομικά, «ὁ ἐξ ἰδίου ἀμαρτήματος ζημιούμενος οὐ δοκεῖ ζημιοῦσθαι». Ἡ ἐγωπάθειά μας, γιὰ τὴν ὁποῖαν ἀρκετὰ μιλήσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ἡ πολιτικὴ μας ἐξαλλοσύνη, τὸ κομπλὲξ ποὺ μᾶς κάνει νὰ λέμε στοὺς ξένους σώνει καὶ καλά ὅτι δέν ἀξίζομε ἐκτίμηση καὶ ἄρα καὶ φιλία. Ὅλα αὐτὰ δυναμώνουν, ἂν δέν δημιουργοῦν τὸν μισελληνισμό.

Ἄς κλείσωμε ἐπαναλαμβάνοντας ἐκεῖνο ποὺ **[σελ. 64]** παρατηρήσαμε παραπάνω. Ἐνάμισυ αἰῶνα τώρα δέν κάναμε τίποτε τὸ ἀξιόλογο, ποὺ νὰ προκαλεῖ ἐκτίμηση γιὰ τὴν νέαν Ἑλλάδα σὰν χώρα πολιτισμένη. Βέβαια, ἔχομε στὸ ἐνεργητικὸ μας τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, ἔχομε τὸ Ἀλβανικὸ ἔπος. Ἀλλὰ αὐτὰ ἦσαν ἥρωισμὸς, δέν ἦσαν συστηματικὴ δημιουργία πολιτισμοῦ. Καὶ μπορούσαμε νὰ κάνωμε κᾶτι σὰν δημιουργία εἰρηνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅχι μεγάλο, ἀλλὰ κᾶτι. Ἄς ποῦμε, τίποτε ἄλλο νὰ μὴν κάναμε, νὰ ἦσαν αἱ Ἀθῆναι τόπος ἐκδοτικῆς ἐργασίας, καὶ ὅλος ὁ κόσμος ἀπὸ τις «Ἐκδόσεις Ἀθηνῶν» νὰ ἐπερίμενε ὅ,τι τώρα περιμένει ἀπὸ τις ἐκδόσεις Λειψίας ἢ Ὁξφόρδης, τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, μὲ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ τοὺς «Ἐβδομήκοντα» καὶ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἔ, λοιπόν, μόνο αὐτὸ θὰ ἀρκοῦσε, γιὰ νὰ ἐμφανίζεται ἡ Ἑλλάδα καὶ νὰ ἐκτιμᾶται σὰν πολιτισμένη χώρα.

Καὶ τώρα, μπορεῖ νὰ γίνει τίποτε, γιὰ νὰ βελτιωθῆ τούλάχιστον ἡ κατάσταση;

Μά, ἡ ἀπάντηση βγαίνει ἀπὸ κεῖνο ποὺ παρατηρήσαμε ἀμέσως παραπάνω.

Γιὰ νὰ μᾶς ἀγαπήσουν, πρέπει πρῶτα νὰ μᾶς ἐκτιμήσουν. Καὶ ἔτσι ποὺ εἴμαστε μέσα στὴν πανανθρώπινη κοινότητα, ἔχομε ἀνάγκη νὰ μᾶς ἀγαπήσουν, καὶ ἄρα πρῶτα-πρῶτα νὰ μᾶς ἐκτιμήσουν. Δὲν ξέρω ἂν ἄλλοι λαοὶ μποροῦν, ἐμεῖς δὲν μποροῦμε νὰ προσφέρωμε στὸν ἑαυτό μας τὴν πολυτέλεια τοῦ νὰ μὴν ἐνδιαφερώμαστε **[σελ. 65]** γιὰ τὴν παγκόσμια ἐκτίμηση, μὲ ἄλλα λόγια δὲν μποροῦμε νὰ προσφέρωμε στὸν ἑαυτό μας τὴν πολυτέλεια τῆς ἀσημαντότητας.

Καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἂν ἴσως ἄλλοι λαοὶ μποροῦν –δὲν ξέρω– νὰ ζήσουν χωρὶς μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση, ἐμεῖς πάντως δὲν μποροῦμε.

Μὲ κίνδυνο, λοιπόν, νὰ προκαλέσωμε καὶ διαφωνίες, θὰ θυμίσωμε ὅσα εἶπαμε στὸ κεφάλαιο 2 ὑπὸ Ε γιὰ τὴν μοναδικὴ ἀποστολὴ ποὺ ἔχει τὸ ἔθνος τοῦτο, νὰ παρουσιάσει ἕνα Χριστιανισμὸ σοβαρό, ζωντανὸ καὶ συνεπῆ.

Ἐκεῖ, λοιπόν, καταλήγει τὸ ζήτημά μας. Θὰ ἀνασκουμπωθοῦμε, γιὰ νὰ ἐμφανίσωμε ἕνα τέτοιο Χριστιανισμὸ; Θὰ γίνωμε τότε κι' ἐμεῖς κᾶτι ποὺ θὰ τὸ ἐκτιμήσουν, θὰ τὸ σεβασθοῦν καὶ θὰ τὸ ἀγαπήσουν καὶ οἱ ἄλλοι λαοί. Δὲν τὸ κάνομε αὐτό; Νὰ μὴν ἐκπλαγοῦμε γιὰ τὶς συνέπειες.

5. «ΜΗΤΡΟΣ ΤΕ ΚΑΙ ΠΑΤΡΟΣ...»

A

«Λέληθέ σε ὅτι μητρός τε καὶ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερόν ἐστιν ἢ πατρίς καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον...;». Πασιγνώστα δὰ αὐτὰ τὰ λόγια πού εἶπε ὁ Σωκράτης στὸν Κρίτωνα πού τὸν συμβούλευε, προσφέροντάς του μάλιστα καὶ τὴν χρηματικὴ βοήθεια πού χρειαζόταν, νὰ δραπετεύσει ἀπὸ τὸ δεσμωτήριο ὅπου οἱ Ἀθηναῖοι τὸν εἶχαν ρίξει ἄδικα τῶν ἀδίκων, ξεφεύγοντας ἔτσι τὸ κώνειο καὶ τὸν θάνατο. Καὶ ὁ Σωκράτης τοῦ θυμίζει ὅτι πρέπει νὰ ὑπακούωμε στὴν πατρίδα μας καὶ νὰ ὑπακούωμε ἕως τὸν θάνατο, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο θάνατο ἡρωικὸ στὸ πεδίο τῆς τιμῆς, ἀλλὰ καὶ θάνατο ἄδοξο καὶ ἄδικο στὸ δεσμωτήριο.

Καὶ αὐτὸ πού εἶπε ὁ Σωκράτης εἶχε εἰπωθῆ καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ αὐτόν. Ξέρομε δὰ τὸ ὁμηρικὸ «εἶς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης» κ' ἐκεῖνον τὸν παιᾶνα πού ἔχει ὁ Αἰσχύλος στοὺς Πέρσας, «παῖδες Ἑλλήνων ἴτε, ἐλευθεροῦτε πατρίδα, ἐλευθεροῦτε δὲ παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῶων ἔδη, θήκας τε προγόνων, νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών». Ἡ [σελ. 68] πατρίδα ἦταν κάτι σὰν δεσμὸς αἵματος, πού ἦταν ἢ ἀλυσίδα-σύνδεσμος ὡς τοὺς πιὸ μακρινούς προγόνους. Καὶ σ' αὐτήν, τὴν πατρίδα, ὀφείλομε ὄχι μόνο ὑπακοή, ἀλλὰ καὶ θυσία τῆς ζωῆς. Εἶναι ἐπίσης πασιγνώστο ἐκεῖνο πού ἔλεγε ἡ Σπαρτιάτισσα μητέρα, ὅταν τὸ παιδί της ἔπαιρνε τὴν ἀσπίδα νὰ πάει στὸν πόλεμο, γιὰ νὰ προασπίσει τὴν πατρίδα: «ἢ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς». Ἡ θὰ ξαναφέρεις τὴν ἀσπίδα σου τιμημένη ἢ θὰ σὲ φέρουν νεκρὸ ἐπάνω σ' αὐτή, θυσιασμένο γιὰ χάρη τῆς πατρίδας... Καὶ ὅμως, πολὺ ἡρωικώτερο νομίζω εἶναι νὰ δεχθῆς νὰ ἀδικηθῆς μέχρι θανάτου, γιὰ νὰ μὴ σπάσει ἢ ὑπακοή στὴν πατρίδα.

Ἀλήθεια εἶναι πὼς ἢ ἀξία «πατρίς» σὰν νὰ ξεθύμανε λιγάκι καὶ ἀπὸ τὴν ἀμέσως μετασωκρατικὴ φιλοσοφία, ἀπὸ τοὺς κυνικοὺς καὶ ἀπὸ τὴ στωικὴ φιλοσοφία. Ὁ Ἐπίκτητος ἔλεγε ὅτι, ἐὰν εἶσαι στ' ἀλήθεια φιλόσοφος, δὲν θὰ λὲς ὅτι εἶσαι Ἀθηναῖος ἢ Θηβαῖος ἢ Λακεδαιμόνιος, ἀλλὰ θὰ λὲς ὅτι εἶσαι «κόσμιος», πολίτης, δηλαδή, ὅλου τοῦ κόσμου. Καὶ στοὺς πρώτους χριστιανούς, ἐπίσης, ἢ ἔννοια τῆς πατρίδας σὰν νὰ εἶχε ἀδυνατίσει. Καὶ ἐδῶ ὅμως ἢ ἔννοια τῆς πατρίδας ὑποχωρεῖ ὄχι γιὰ χάρη τοῦ «ἐγώ», ἀλλὰ μὲ τὸν ὀραματισμὸ μιᾶς μεγαλύτερης πανανθρώπινης ἢ τῆς οὐράνιας πατρίδας. Ἔτσι, ἢ στρατιὰ ἐκείνων πού ἀγάπησαν τὴν ὅλη ἀνθρωπότητα δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ τομάρια πού ἐνδιαφέρονται μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ ἀπὸ πατριῶτες πού προάγονται σὲ μιὰν ἀγάπη ὅλης τῆς ἀνθρωπότητας. Ἀκόμη, στὸ Βυζάντιο, ὅπως δὰ καὶ στὴν προχριστιανικὴ Ρώμη ἐπὶ αὐτοκρατορίας, ἰδίως, μὲ τὴ [σελ. 69] γενίκευση τῆς ἀπονομῆς τοῦ τίτλου τοῦ Ρωμαίου πολίτου, σὰν νὰ ἔπαθε μαρασμὸ ἢ ἔννοια τῆς πατρίδας. Ἀλλὰ τὸ 1453

βλέπομε τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Παλαιολόγο, τὴν παραμονὴ τῆς ἀλώσεως, νὰ ἀγορεύει στὰ πλήθη καὶ νὰ τὰ καλεῖ νὰ θυσιασθοῦν γιὰ τὴν πατρίδα. Καί, βέβαια, γιὰ νὰ ἐπικαλεῖται τὴν πατρίδα, τὴν τόσο κρίσιμη αὐτὴ μέρα, δὲν τὴν ἀνέστησε ἐκ νεκρῶν τότε, ἀλλ' ἡ ἔννοια αὐτὴ ὑπῆρχε τόσο ζωντανή, ὥστε νὰ χρησιμεύσει σὰν στήριγμα στὸν τελευταῖο αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὴ φραγκιά, τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας πῆγαν νὰ ἀντικαταστήσουν οἱ ἡγεμόνες. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν ἐπεκράτησε. Δὲν ξέρω ἂν στὴ Γαλλία ἐπὶ Λουδοβίκων ἦταν ζωντανὴ ἡ ἔννοια τῆς πατρίδας, ἀλλὰ ὅταν ξέσπασε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789, θούριο εἶχε τὴν περίφημη «Μασσαλιώτιδα» ποὺ καλοῦσε τοὺς Γάλλους σὲ ἐπανάσταση μὲ τὸ γνωστότατο ἐκεῖνο «Allons enfants de la patrie».

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ναπολεόντειοι πόλεμοι ἄναψαν τὸ πατριωτικὸ φρόνημα στὶς γερμανικὲς χῶρες, καὶ φιλόσοφοι σὰν τὸν Fichte περιώδευαν τὴ γερμανικὴ γῆ, γιὰ νὰ τονώσουν τὸ πατριωτικὸ φρόνημα.

Ἄν ποῦμε πιά γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821... ἀλλὰ θὰ τὰ ποῦμε καὶ αὐτὰ εἰδικώτερα, στὸ ὄγδοο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Μάχη ἐφάνηκε νὰ γίνεи ἀνάμεσα στὴν πατρίδα καὶ τὸν σοσιαλισμό. Ἡ μάχη αὐτὴ διεξήχθη στὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποχωρήσει πέρα γιὰ πέρα ὁ σοσιαλισμός, ιδίως στὴ **[σελ. 70]** Γερμανία, νὰ πᾶνε οἱ Γερμανοὶ σοσιαλισταὶ στὸν πόλεμο σὰν καλοὶ στρατιῶτες καὶ νὰ διαλυθῇ ἡ Β' Διεθνῆς. Στὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο ὁ Χίτλερ ἐχτύπησε τὴ Ρωσία, μὲ τὴν ιδέα ὅτι οἱ Ρῶσοι, μὲ τὸν κομμουνισμό τους, δὲν θὰ ἔχουν πατριωτικὴ συνείδηση. Πόσο ἔξω ὅμως ἔπεσε, τὸ εἶδαμε ὅλοι.

B

Ἐκεῖνος ποὺ δέχεται μέσα του τὴν ἀξία «πατρίς», ὁ πατριώτης, δὲν εἶναι, πάντως, ἄνθρωπος τοῦ «ἐγώ» μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔχομε ἐκθέσει στὸ βιβλίο μας *Γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση* (σελ. 68). Εἶναι ἄνθρωπος τοῦ ὑπὲρ ἐγώ. Καὶ δὲν ξέρω ποιὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἐξυμνήσει ἀρκετὰ τὶς χιλιάδες (γιατὶ χιλιάδες εἶναι, πολλές χιλιάδες) ἀνθρώπων ποὺ προσέφεραν τὴ ζωὴ τους ἐκ οὐ σίως θυσία γιὰ χάρη τῆς πατρίδας.

Μὴ γελιώμαστε! Ὁ πατριωτισμός, ὁ γνήσιος καὶ συνεπὴς πατριωτισμός, ἀνεβάξει τὸν ἄνθρωπο παραπάνω ἀπὸ τὸ ἐγώ του στὴ σφαῖρα τῆς θυσίας. Καὶ ἡ θυσία εἶναι τὸ ὕψιστο. Γιατὶ ἡ θυσία εἶναι ἡ ἀγάπη στὸν ὕψιστο βαθμό. «*Μείζονα ταύτης ἀγάπην οὐδεὶς ἔχει, ἵνα τις τὴν ψυχὴν αὐτοῦ θῇ ὑπὲρ τῶν φίλων αὐτοῦ*», εἶχε πῆ ὁ Κύριος. Καὶ δὲν βλέπω ποιὸς μπόρεσε νὰ τὸν διαψεύσει. Μὰ ἄσχετα ἀπὸ τὴν θυσία, εἶναι μιὰ βιολογικὴ ἀνάγκη γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸ χτυποκάρδι γιὰ χάρη τῆς πατρίδας, γιὰ χάρη τοῦ πατρίου ἐδάφους. Ἐκεῖνο τὸ «*καπνὸν ἀποθρῶσκοντα*» δὲν ἦταν μόνο στὸν Ὀδυσσεά, εἶναι ἀνθρώπινο. Ἀνήκει στὴν ἀρτιότητα τοῦ **[σελ. 71]** ἀνθρώπου. Ἡ προσπάθεια νὰ σβήσουμε τὴν πατρίδα ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο

είναι προσπάθεια να ακρωτηριασθῆ ὁ ἄνθρωπος. Καὶ ἐκεῖνο ποὺ εἶπαν, ὅτι πατρίδα εἶναι «ὅπου ἂν τις εὔ πράττῃ», εἶναι ψεύτικο, ὀλότελα ξένο πρὸς τὴν πραγματικότητα.

Τώρα, βέβαια, καὶ ἐδῶ ὑπάρχει καὶ ἡ ἐκφυλιστικὴ μορφή τοῦ πατριωτισμοῦ, ἡ πατριδοκαπηλία, ποὺ, βέβαια, εἶναι καὶ αὐτὴ πραγματικότης. Ἀλλὰ στὴ γνήσια μορφή, ὁ πατριωτισμὸς ἀνεβάζει τὸν ἄνθρωπο πάνω ἀπὸ τὸ ἐγὼ του. Ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα εἶναι ἀπορροή τοῦ ὁσίου. Εἶναι κᾶτι μεγάλο καὶ γνησιώτατα πνευματικὸ νὰ μιᾶνε μέσα σου τὰ λόγια ποὺ εἶπε ὁ Σωκράτης καὶ τὰ ἀναφέραμε ἀρχίζοντας τὸ κεφάλαιο τοῦτο: *«μητρός τε καὶ πατρός καὶ τῶν ἄλλων προγόνων ἀπάντων τιμιώτερόν ἐστιν ἢ πατρίς καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον...»*. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ πατριωτισμὸς μόνο στὰ ἐρείπια τοῦ ὑλισμοῦ ἐπάνω μπορεῖ νὰ οἰκοδομηθῆ. Μὲ τὸν ὑλισμὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἡ ἔννοια τῆς πατρίδας, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἡ ἔννοια τῆς θυσίας.

Γ

– Ναί, Σωκράτη μου, καλὰ τὰ ἔλεγες τ ὅ τ ε , τώρα ὅμως τᾶχομε γκρεμίσει ὅλα. Τί θὰ πεῖ ἀγιώτερον; Τᾶχομε γκρεμίσει αὐτό. Τί θὰ πεῖ σεμνότερον; Δὲν τὸ καταλαβαίνομε. Εἰδικώτερα στὴν ἐποχὴ μας δὲν στέκει πιά τὸ ἀγιώτερον. Στὴν ἐποχὴ μας δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ τὴν ἀξία ἁγιον. Ὅλα αὐτὰ εἶναι **[σελ. 72]** ξεπερασμένα πιά. Ξεχασμένα. Ἐπομένως...

... Ἐπομένως, θὰ ἀπαντοῦσε ὁ Σωκράτης, ἐκόψατε τὰ λόγια μου. Ἔχετε κουτσουρέψει τὴ φράση μου, γι' αὐτὸ τὴν θεωρεῖτε ξεπερασμένη. Καί, πράγματι, ὁ Σωκράτης τὴν φράση του τὴν τελειώνει μὲ τὶς λέξεις *«... παρὰ ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσι»*. Ἡ ἀγάπη στὴν πατρίδα εἶναι καὶ ὑπαγόρευση τοῦ κοινοῦ νοῦ. Καὶ ὁ κοινὸς νοῦς, αὐτὸς τούλάχιστο, δὲν εἶναι κᾶτι τὸ ξεπερασμένο. Ἐκτὸς πιά ἂν ποῦμε ὅτι στὴν ἐποχὴ μας αὐτὸ εἶναι ποὺ εἶναι ξεπερασμένο, ὁ κοινὸς νοῦς.

Καὶ μὲ ὁδηγὸ αὐτὸν τὸν κοινὸν νοῦ ρωτᾶμε: Ὅταν ἐμεῖς ἀπαρνούμαστε, καταλύωμε, τὴν πατρίδα μας, τί κάνομε; Μήπως συγχρόνως καταλύεται καὶ ἡ πατρίδα τῶν Τούρκων, τῶν Βουλγάρων, καὶ δὲν ξέρω ποιῶν ἄλλων;

Λέμε «κάτω τὰ σύνορα». Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν θὰ γίνει μόνο ἀπὸ τὸν ἕνα, χρειάζεται, βλέπετε, ἡ σύμπραξη καὶ τῶν δύο ποὺ συνορεύουν. Ἐὰν ὅμως ἐμεῖς καταλύσωμε τὰ σύνορα, ἀλλὰ οἱ ἀπέναντί μας ἀρπάξουν τὴν εὐκαιρία, γιὰ νὰ μποῦν στὰ ἐδάφη μας καὶ νὰ μᾶς σκλαβώσουν, τί γίνεται τότε; Ἀλλὰ καὶ ὁ κοινὸς νοῦς ἀκριβῶς μᾶς λέει ὅτι, ἅμα ἐμεῖς μονομερῶς γκρεμίσωμε τὰ σύνορά μας, θὰ μπεῖ στὸ ἔδαφός μας, ἀπλούστατα, ἡ δουλεία. Καὶ κίνημα κατὰ τῆς πατρίδας ἴσον κίνημα ὑπὲρ τῆς δουλείας. Καὶ αἰώνων πεῖρα μᾶς δείχνει ὅτι ἡ πατρίδα δὲν εἶναι μόνο ἐκεῖνο τὸ ἀγαθὸ ποὺ γιὰ χάρη του θὰ θυσιάσωμε στὴν ἀνάγκη καὶ τὴν ζωὴ μας. Εἶναι καὶ ἐκεῖνο τὸ ἀγαθὸ ποὺ μᾶς χρειάζεται γιὰ τὴν ζωὴ μας, τούλάχιστον γιὰ τὴν ζωὴ μας σὰν ἀνθρώπων ἐλευθέρων. **[σελ. 73]** Αὐτὸ εἶναι καταφάνερο *«παρὰ ἀνθρώποις τοῖς νοῦν ἔχουσιν»*.

Καὶ εἰδικώτερα γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες, πού, ἂν ρίξεις μιὰ ματιὰ στὸν χάρτη, βλέπεις πὼς περιβαλλόμαστε ἀπὸ λαοὺς ὅπου δὲν κυριαρχεῖ δὴ τὸ πνεῦμα τοῦ ἄκρατου πασιφισμοῦ. Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο μιλήσαμε γιὰ φίλους καὶ ἐχθροὺς τῆς Ἑλλάδας. Ἀλλά, ὅταν ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀπαρνούμαστε τὴν ἔννοια τῆς πατρίδας, τὴν καταλύομε, τί τοὺς θέλομε τοὺς ἐχθροὺς; Μπορεῖ ὅποιοσδήποτε ἐχθρὸς μὲ ὅποιοσδήποτε ἀξιώσεις καὶ μὲ ὅποιοσδήποτε προκλήσεις νὰ μᾶς κάνει κακὸ χειρότερο ἀπὸ τὸ κακὸ πού κάνομε ἐμεῖς στὸν ἑαυτό μας, ὅταν ἀπαρνούμαστε τὴν πατρίδα μας;

Καὶ κᾶτι ἄλλο. Νὰ μὴν ξεχνᾶμε ὅτι εἴμαστε κράτος μικρὸ, πού περιβάλλεται ἀπὸ πολλοὺς καὶ ἰσχυροὺς. Δὲν μποροῦμε λοιπὸν νὰ προσφέρωμε στὸν ἑαυτό μας τὴν πολυτέλεια νὰ ἀπαρνηθοῦμε τὴν πατρίδα μας, πολυτέλεια πού ἴσως μποροῦν νὰ προσφέρουν στὸν ἑαυτό τους λαοὶ ἄλλοι, ἰσχυροὶ ἢ μὲ γεωγραφικὴ θέση ἀκίνδυνη. Δὲν μποροῦμε, ἐπὶ ποινῆ θανάτου, νὰ εἴμαστε λαὸς πού ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπάτριδες. Οὔτε μποροῦμε ἐμεῖς νὰ ἔχωμε τὸ «ρουιγμοῖ» τῶν Γάλλων – ἄσε πού καὶ οἱ Γάλλοι τὸ πλήρωσαν πολὺ-πολὺ ἀκριβὰ τὸ «ρουιγμοῖ» αὐτό. Καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ καὶ μιὰ προσθήκη. Δὲν μποροῦμε ἐμεῖς νὰ προσφέρωμε στὸν ἑαυτό μας τὴν πολυτέλεια τῆς μικρασιατικῆς ὑποχωρήσεως μπρὸς στὸν ἐχθρό, ὅπως τὸ 1922, γιὰτὶ στὸ κάτω-κάτω δὲν ἔχομε ἄλλη Μικρὰ Ἀσία νὰ χάσωμε πιά.

[σελ. 74]

Δ

Ἀλλὰ ὁ πατριωτισμὸς δὲν δημιουργεῖται «κατ' ἐπιταγὴν». Εἶναι ψυχικὸ ἀνέβασμα. Καὶ γιὰ νὰ ὑπάρξει, χρειάζεται ψυχὴ. Χρειάζεται νὰ συγκινεῖ *«τὸ τιμιώτερον καὶ σεμνότερον καὶ ἀγιώτερον»*, διότι, ἅμα δὲν σὲ συγκινοῦν αὐτά, καὶ ὁ κοινὸς νοῦς κάνει ἀπεργία. Ἄμα δὲν μπορεῖς νὰ νιώσεις μέσα σου τὸν παιᾶνα *«ἐλευθεροῦτε πατρίδα, θεῶν τε πατρῶων ἔδη, θήκας τε προγόνων»*, θὰ σὲ ἐγκαταλείψει καὶ ὁ κοινὸς νοῦς. Τὸ ξέρω. Ὑπῆρξε καὶ πατριωτισμὸς πού δὲν δεχόταν τὸ ἅγιο, ἀλλὰ ἐρχόταν σὰν ἐρζάτς τοῦ ἀγίου. Ἀλλὰ ὁ πατριωτισμὸς αὐτὸς ἔσβησε καὶ στὴ χώρα πού κυρίως ἄνθησε. Καὶ ἀπὸ τὴν «Μασσαλιώτιδα» ἐπέσαμε στὸ «ρουιγμοῖ».

Καὶ μιὰ ἄλλη ἐκφυλιστικὴ μορφή, ὅταν ὁ πατριωτισμὸς ἀπαρνεῖται τὸ ἅγιο, εἶναι ὁ σωβινισμὸς, πού ὑπῆρξε κυρίως μέχρι τοῦ Α' παγκοσμίου πολέμου. Ὁ σωβινισμὸς αὐτὸς βάση ἔχει τὸ μῖσος γιὰ τοὺς ἄλλους λαοὺς. Ἀλλὰ τέτοιο μῖσος δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ὑπάρξει στὴν ψυχὴ ἑνὸς γνήσια πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλο ἄμυνα τοῦ «πατρίου ἐδάφους», καὶ μὲ θυσία τῆς ζωῆς ἀκόμη, ἄλλο μῖσος. Ἀγαπῶ τὴν πατρίδα μου, ὅπως ἀγαπῶ καὶ τὴ μητέρα μου. Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἀγαπῶ τὴ μητέρα μου δὲν σημαίνει ὅτι μισῶ τὶς ἄλλες μητέρες!

Ὁ γνήσιος πατριωτισμὸς, εἶπαμε, δὲν μπορεῖ νὰ μυκτηρίζει τὸν Σωκράτη, πού θέλει τὴν πατρίδα κᾶτι ὅσιο καὶ ἅγιο. Καὶ ἓνας πατριωτισμὸς πού εἶναι ἀπόρροια τοῦ ἀγίου δὲν εἶναι ποτὲ σωβινισμὸς. Δὲν μισεῖ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ προστατεύει τὴν πατρίδα, **[σελ. 75]** θυσιάζοντας καὶ τὸ ἐγὼ του. Θυσία, ὄχι μῖσος εἶναι τὸ

χαρακτηριστικό του πατριωτισμού αυτού. Και ακόμη: Ο πατριωτισμός αυτός δεν καταλύει τα σύνορα, αλλά και δεν τα έχει εμπόδιο στην ακτινοβολία των πνευματικών αξιών. Δεν γκρεμίζει τα σύνορα, αλλά πετάει επάνω από τα σύνορα, για να σκορπίσει το φως του «έως εσχάτου τῆς γῆς». Και αυτή ή «πλανητική» σύμπραξη που όνειρεύεται ο Jean-François Revel στο πρόσφατο βιβλίο του *La tentation totalitaire* δεν θα πραγματοποιηθῆ με τὴν ἀπάρνηση τῆς πατρίδας, ἀλλὰ με τὴν συνεργασία τῶν πατρίδων.

Εἶναι, λοιπόν, πολὺ εὐγενικὸ πρᾶγμα ὁ γνήσιος, ὁ πνευματικὸς πατριωτισμὸς, καὶ μόνο πνευματικοὶ ἄνθρωποι, ἄνθρωποι μετὸ νέο πνεῦμα, μποροῦν νὰ τὸ νιώσουν στοὺς καιροὺς μας. Γι' αὐτὸ κ' ὁ πατριώτης, ὁ γνήσιος πατριώτης, ἔχει κάθε λόγο νὰ συνεργάζεται γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ νέου ἀνθρώπου. Χωρὶς τὴ δημιουργία αὐτὴ ὁ πατριώτης θὰ πάει νὰ συντροφέψει τοὺς πάλαι ποτὲ δεινόσαυρους.

Ε

Καιρὸς εἶναι νὰ βγάλωμε τὰ συμπεράσματά μας:

α) Ὁ πατριωτισμὸς, μετὴν ἔννοια τοῦ ὑπὲρ ἐγώ, ποὺ θυσιάζει τὸ ἐγώ γιὰ χάρη τῆς πατρίδας, εἶναι πρόσταγμα τῆς ἀξίας ποὺ λέγεται «ἅγιον» καὶ ὑπαγόρευση τοῦ κοινοῦ νοῦ.

β) Ἡ ἄρνηση τῆς πατρίδας, σὰν τομαρισμὸς, **[σελ. 76]** εἶναι καὶ ἀποκτῆνωση καὶ προσφορὰ γιὰ ἀλυσόδεμα.

γ) Βέβαια, ὁ πατριωτισμὸς πρέπει νὰ προαχθῆ σὲ πανανθρώπινη ἀγάπη. Ἄλλο ὅμως αὐτό, καὶ ἄλλο τομαρισμὸς τάχα στὸ ὄνομα τοῦ πανανθρώπινου.

δ) Ἡ πατρίδα χρειάζεται ὄχι μόνο νὰ στηριχθῆ ἐπάνω στὴν ἀξία «ἅγιον», ἀλλὰ καὶ νὰ διαποτισθῆ ἀπὸ τὴν ἀξία αὐτή, γιὰ νὰ σταθῆ καὶ νὰ δημιουργήσῃ καὶ ἐκεῖνο ποὺ στέκει καὶ παραπάνω ἀπὸ τὴν πατρίδα: τὴν πανανθρώπινη ἀγάπη. Καὶ αὐτὴ ἡ δημιουργία εἶναι ἔργο, τίνος ἄλλου, τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὴν δημιουργία αὐτὴ θὰ τὴν δοῦμε ἱστορικὰ σὰν τὴν κοινὴ πορεία Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ποὺ θὰ ἀναπτύξωμε στὰ ἐπόμενα κεφάλαια.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

**ΚΟΙΝΗ ΠΟΡΕΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ**

6. ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ

A

Σε μιὰ ἐθνική πορεία μὲ ἐπίγνωση δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ συναντήσωμε ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες τὸν Χριστιανισμό. Εἶναι μιὰ πραγματικότης ἢ συνάντηση αὐτή. Τὸ ζήτημα εἶναι πῶς ἢ συνάντηση αὐτή θὰ γίνῃ, πῶς ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες στὴν πορεία μας θὰ ἀντιμετωπίζωμε τὸν Χριστιανισμό σὰν συνοδοιπόρο. Καὶ αὐτὸ τὸ ζήτημα χρειάζεται τώρα τὴν μελέτη μας.

Εἶναι φανερὸ ὅτι μιὰ τέτοια μελέτη θὰ διαιρεῖται σὲ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ ἱστορικόν. Θὰ ἰδοῦμε τὴν κοινὴ πορεία ποὺ ἐτράβηξαν ὡς τώρα ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς, καὶ ἀκόμη θὰ ἰδοῦμε τὴν ἀμοιβαία χρέωση καὶ πίστωση αὐτῶν τῶν δύο παραγόντων. Ἄν χρωστάει τίποτε καὶ τί χρωστάει ὁ Ἑλληνισμὸς στὸν Χριστιανισμό, καὶ πάλι, ἀντίστροφα, ἂν χρωστάει καὶ τί χρωστάει ὁ Χριστιανισμὸς στὸν Ἑλληνισμό. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ τέτοια ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ φωτισμένοι ἀπὸ τὰ διδάγματα ποὺ θὰ μᾶς δώσει ἢ ἔρευνα αὐτή, θὰ ἔλθωμε νὰ ἐξετάσωμε τὴν σημερινὴ ἀλλὰ καὶ τὴν αὐριανὴ μας πορεία ὡς πρὸς τὶς σχέσεις μας μὲ τὸν Χριστιανισμό, ἐὰν [σελ. 80] πρόκειται βέβαια ἢ ἐθνική μας πορεία νὰ εἶναι πορεία μὲ ἐπίγνωση.

Πρὶν ἀπὸ ὅλα ὅμως, ἄς ξεκαθαρίσωμε τὶς δύο βασικὲς ἔννοιες. Τί ἐννοοῦμε λέγοντας «Ἑλληνισμὸς» καὶ τί ἐννοοῦμε λέγοντας «Χριστιανισμὸς». Πρῶτα-πρῶτα, ὅταν λέμε «Ἑλληνισμὸς», ἐννοοῦμε βέβαια καὶ τὸν ἀρχαῖο Ἑλληνισμό, ἀλλὰ κατόπιν, συνέχεια, ὡς τὸν βυζαντινὸ Ἑλληνισμό, τὸν Ἑλληνισμό τῆς Τουρκοκρατίας, τὸν Ἑλληνισμό τοῦ σήμερα, τὸν Ἑλληνισμό τοῦ αὔριο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὅταν λέμε «Χριστιανισμὸς», ἐννοοῦμε βέβαια πρῶτα καὶ κύρια τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, δογματικὴν καὶ ἠθικὴν, ἀλλὰ ἐννοοῦμε ἀκόμη τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ ἐννοοῦμε ἀκόμη τὸν Χριστιανισμό σὰν τὴν ἐκάστοτε κοινωνικὴν πραγματικότητά, σὰν χριστιανικὸ βίωμα, σὰν χριστιανικὸ ἦθος, σὰν χριστιανικὴ ἀνθρωπιά, σὰν τὴν καλλιέργειαν ποὺ δίνει στὸν ἄνθρωπον ὁ Χριστιανισμὸς, σὰν cultura animi, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Κικέρων. Καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοιαν, τὸν χριστιανικὸν πολιτισμό.

Πάμε νὰ ἀρχίσωμε τὴν ἱστορικὴ ἔρευνά μας, καὶ ἀμέσως σκοντάβομε σὲ ἓνα μεγάλο, ἀνυπέρβλητο θὰ ἔλεγες, ἐμπόδιο. Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπῆρξε, ἔλαμψε, ἐθαυματούργησε, ἐμεγαλούργησε, προτοῦ νὰ ὑπάρξει Χριστιανισμὸς. Ἔτσι, στὴν ἔρευνά μας γιὰ τὸ τί ὠφέλησε ἢ κοινὴ πορεία τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ τὸν Χριστιανισμὸ, ὅλος αὐτὸς ὁ προχριστιανικὸς [σελ. 81] Ἑλληνισμὸς φαίνεται νὰ φεύγει ἀπὸ τὴ μέση, ἀφοῦ, ἀπλούστατα, κοινὴ πορεία, ἀμοιβαία ἐπίδραση καλὴ ἢ κακὴ, δὲν ἦταν κἂν νοητὴ.

Ἔτσι φαίνεται. Δὲν εἶναι ὁμως ἔτσι. Διότι, καὶ ἐδῶ εἶναι μιὰ ἰδέα ποὺ ὑπῆρχε καὶ στοὺς πρώτους ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεῖς, ἀπλούστατα ὑπῆρξε καὶ προχριστιανικὸς Χριστιανισμὸς (ἓνας Ἰουστῖνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, τὸν ἀναγνωρίζει), καὶ ἐπομένως τίθεται, γι' αὐτὸν τούλάχιστον, ζήτημα κοινῆς πορείας μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ. Ὁ «σπερματικὸς λόγος» ἦταν μιὰ πραγματικότης ποὺ ἀσκοῦσε τὴν ἐπίδρασή της στὸν Ἑλληνισμὸ, καὶ ἀντίστροφα, φυσικά. Καὶ δὲν μποροῦσε νὰ γίνεῖ ἀλλοιῶς. Ὁ «σπερματικὸς λόγος» εὑρίσκει στὸν Ἑλληνισμὸ τὸ πιὸ πρόσφορο ἔδαφος, γιὰ νὰ γονιμοποιηθῆ, ἀπλούστατα διότι ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἦταν πνευματικὸς πολιτισμὸς. Καὶ αὐτὸ ἐτοίμαζε τὸν ἄνθρωπο νὰ δεχθῆ κατόπιν τὴν διακήρυξη τοῦ Θεανθρώπου πρὸς τὴν Σαμαρείτιδα, ὅτι «*πνεῦμα ὁ Θεὸς καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν*» καὶ νὰ ἀγκαλιᾶσει τὸ σύνθημα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου «*ἐν καινότητι πνεύματος καὶ οὐ παλαιότητι γράμματος*». Ἔτσι, ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, χωρὶς βέβαια νὰ τὸ ὑποπτεύεται κἂν, σὰν πνευματικὸς πολιτισμὸς ποὺ ἦταν, ἐτοίμαζε τὸν ἄνθρωπο, γιὰ νὰ δεχθῆ καὶ νὰ ἀφομοιώσει τὸ πνευματικὸ μῆνυμα τοῦ «λόγου τοῦ σταυροῦ».

Ἔπειτα, καὶ πρὸ Χριστοῦ ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχε τὴν δίψα, τὴν δίψα γιὰ τὸ πνευματικὸ νᾶμα. Αὐτὴν τὴν δίψα τοῦ Ἑλληνοῦ τὴν βλέπετε παντοῦ, σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀπὸ τὰ [σελ. 82] Ὀμηρικὰ ἔπη ἕως τὴν ἱστορικὴν ἐμφάνιση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Καὶ αὐτὴ ἡ δίψα ἐτοίμασε τὴν συνάντηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸ μῆνυμα τῆς Τιβεριάδος.

Ἔπειτα, ἡ ἀνθρωπολογικὴ στροφή τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ τὸν Σωκράτη καὶ πέρα, προκαλοῦσε τὴν προσδοκία ποὺ ἦταν ὁ συνδετικὸς κρίκος μὲ τὴν χριστιανικὴ διδαχὴ. Ἔτσι καὶ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκευτικότης, ὄχι σὰν ἀρχαία θεολογία, φυσικά, ἀλλὰ σὰν θεοσεβῆς φιλοσοφία, ἐτοίμαζε τὸν ἄνθρωπο, ὅπως ὁ Ἀναξαγόρας ἐτοίμασε τὸν Περικλῆ νὰ δεχθῆ τὴν ψυχικὴ καλλιέργεια ποὺ «*ἀντὶ τῆς φοβερᾶς καὶ φλεγμαινούσης δεισιδαιμονίας τὴν ἀσφαλῆ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν εὐσέθειαν ἐργάζεται*». Καὶ καμμιά φορά, διαβάζοντας κομμάτια ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη, ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, τὰ χάνεις, ξεχνᾶς τὶς χρονολογίες καὶ δὲν ξεκαθαρίζεις μέσα σου ἂν αὐτὰ ποὺ διαβάζεις ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ πρὸ Χριστοῦ ἢ εἶναι χριστιανικὰ κείμενα. Καὶ ἀκόμη, ὅταν διαβάζεις μιὰ προσευχὴ τοῦ Ἐπικτήτου (ποὺ ἔζησε μὲν γύρω στὸ 60 μ.Χ., ἀλλὰ δὲν ἦταν χριστιανός), σκέπτεσαι ἂν δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μπεῖ καὶ σ' ἓνα χριστιανικὸ προσευχητάριο.

Αυτά όλα είχε στο νοῦ του ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ὅταν στὸν Ἄρειο Πάγο συνώψιζε τὴν πνευματικὴ δίψα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ μὲ ἐκείνη τὴ φράση «*ζητεῖν τὸν Κύριον εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὗροιεν καὶ γε οὐ μακρὰν ἀπὸ ἐνὸς ἐκάστου ἡμῶν ὑπάρχοντα, ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, ὡς καὶ τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασι*». Αὐτὴ τὴν ἐκζήτηση, αὐτὴ τὴν δίψα, **[σελ. 83]** αὐτὴ τὴν ψυχικὴ καλλιέργεια προσέφερε ὁ Ἑλληνισμὸς στὸ μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου. Καὶ ὅταν οἱ Μάγοι ἔφεραν στὴν Βηθλεὲμ τὰ δῶρα, ὁ Ἑλληνισμὸς ἔφερε στὴν φάτνη μιᾶς περιπόου χιλιετίας ψυχικὴ καλλιέργεια, ποὺ θὰ ἦταν προπαρασκευή, γιὰ νὰ δεχθῆ ὁ ἄνθρωπος τὸ χριστιανικὸ μήνυμα.

Γ

Δὲν ἐδημιούργησε, λοιπόν, τὸ χριστιανικὸ μήνυμα ὁ Ἑλληνισμὸς, ὄχι! Διεμόρφωσε ὅμως τὸν ἄνθρωπο ποὺ θὰ μπορεῖ νὰ προσλάβει τὸ μήνυμα αὐτό. Τοῦ ἔδωσε μιὰ προσληπτικὴ καλλιέργεια ποὺ οὔτε οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν, οὔτε οἱ Ρωμαῖοι. Ἐὰν τὸ μήνυμα αὐτὸ ἔμενε μόνο στοὺς Ἑβραίους, ὁ Χριστιανισμὸς δὲν θὰ ἦταν Χριστιανισμὸς. Καὶ ὁ Κύριος ἤξερε τί ἔλεγε, ὅταν, μαθαίνοντας ὅτι μερικοὶ Ἕλληνες ζητοῦσαν νὰ τὸν γνωρίσουν ἀπὸ κοντά, εἶπε «*ἐλήλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῆ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*».

Καὶ πρέπει νὰ τονισθῆ τοῦτο: Ὁ ἐλληνικὸς στοχασμὸς ἦταν πνευματικὸς, καὶ ὅταν ἀκόμη ἦταν ὑλισμὸς. Καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχε μεγαλύτερη πλάνη, ἢ μᾶλλον βλασφημία, ἀπὸ τὸ νὰ ζητοῦμε νὰ συνταιριάξωμε τὸν Δημόκριτο, λόγου χάρι, μὲ τὸν Büchner.

Ὅμως, ἀπὸ ὅσα ὡς τώρα εἶπαμε, δὲν πρέπει νὰ βγεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι τάχα ὁ Ἑλληνισμὸς μόνο προσέφερε στὸν Χριστιανισμό, ἢ, ἄς τὸ ποῦμε ἔτσι, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς μόνο εἶναι ὀφειλέτης τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Καὶ τὸ ἀντίστροφο συμβαίνει. Σ' αὐτὴν τὴν προχριστιανικὴ χριστιανικότητα, σ' αὐτὸν τὸν **[σελ. 84]** «*σπερματικὸ λόγο*» καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς ὀφείλει τὴν δημιουργία του καὶ τὴν ἀκτινοβολία του. Ἀκόμη καὶ τοὺς νικηφόρους πολέμους του. Ἄν δὲν ὑπῆρχε ὁ ἱερός παιὰν ποὺ μᾶς διέσωσε ὁ Αἰσχύλος, δὲν ξέρω ἂν θὰ ὑπῆρχε ἡ νίκη στοὺς Περσικοὺς πολέμους, ἢ ἂν θὰ μπορούσε νὰ γίνει ἡ «*Κάθοδος τῶν μυρίων*», ἂν στοὺς μυρίους αὐτοὺς δὲν ἔδινε δύναμη τὸ πνεῦμα τῆς καταπληκτικῆς καὶ φωτισμένης, σ' ἀλήθεια προχριστιανικὰ χριστιανικῆς εὐσέβειας, ποὺ βλέπομε στὴν *Κύρου Ἀνάβασι*.

Ἔτσι, ὅταν ἦλθε ὁ Χριστιανισμὸς, ἔγινε καὶ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ψυχικὴ καλλιέργεια ἐκεῖνο ποὺ εἶπε ὁ Κύριος γιὰ τὸν μωσαϊκὸ νόμο. Δὲν ἦλθε νὰ καταλύσει τὴν ψυχικὴ αὐτὴ καλλιέργεια, ἀλλὰ νὰ «*πληρώσει*». Δὲν κατέλυσε τὴν προχριστιανικὴ θεολογία, ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως εἶχε πεθάνει, «*ἐπλήρωσε*» ὅμως, δηλαδή, ἔδωσε καινούργια ζωὴ ἀλλὰ καὶ δημιουργικὴ ἀνταπόκριση στὴν τριλογία ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω: τὴν πνευματικὴ θεώρηση, τὴν δίψα καὶ ἐκζήτηση, τὴν ψυχικὴ καλλιέργεια τοῦ ἀνθρώπου.

Δ

Καὶ τὴν «ἐπλήρωσε» καὶ ἄς ποῦμε τὴν συμπλήρωσε τὴν ἑλληνικὴ αὐτὴ καλλιέργεια ὁ Χριστιανισμός, προσφέροντας δύο στοιχεῖα καινούργια, πού ὅσο κί ἂν σήμερα φαίνωνται αὐτονόητα, δὲν τὰ εἶχε ὅμως ὁ προχριστιανικὸς ἑλληνικὸς πολιτισμός.

Τὸ πρῶτο ἦταν ἡ χριστιανικὴ ἀ γ ἀ π η . Πῶς τὸ θέλετε, ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία δὲν εἶχε τὴν **[σελ. 85]** ἀγάπη. Εἶχε τὴ φιλία, ἀλλὰ τὴν ἀγάπη μὲ τὴν χριστιανικὴ ἔννοια πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καλοὺς καὶ κακοὺς, φίλους καὶ ἐχθροὺς, τὴν χριστιανικὴν αὐτὴν ἀγάπη δὲν τὴν εἶχε.

Καὶ τὸ δεύτερο ἦταν ἡ π α ρ α β ο λ ῆ τ ο ὕ ἀ σ ῶ τ ο υ . Κί ἂν ζητήσετε μὲ μιὰ φράση νὰ ποῦμε τὸ κυριώτερο ἀπὸ ὅσα προσέθεσε ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία στὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἡ παραβολὴ τοῦ ἀσώτου. Ψάχτε ὅλους τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς, παραβολὴ τοῦ ἀσώτου δὲν θὰ βρῆτε.

Ε

Καὶ ἦλθε ὁ Χριστιανισμός. Καὶ ἀπὸ τὴν Τιβεριάδα ἔφερε στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρώμη τὴν ἀκτινοβολία του. Τὸν ὑποδέχθηκαν βέβαια τὸν Χριστιανισμὸ στὴ Ρώμη οἱ κατακόμβες. Ἀλλὰ ἐπέρασε καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτὴ, καὶ τὸ 313, μὲ τὸ διάταγμα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἔπαυσαν οἱ διωγμοί, ἐπῆλθε ἡ εἰρήνη.

Καὶ ἡ πρώτη εἰρηνικὴ συνάντηση ἦταν φιλική. Στὸ πρῶτο ξεκίνημα ἐφάνηκε μιὰ σύνθεση τῶν πολιτισμῶν. Ἡ σύνθεση ἐφάνηκε κατὰ κύριο λόγο στὴν ἔδρα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, στὰς Ἀθήνας, ὅπου ἦταν καταφάνερη ἡ συνοδοιπορία Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ.

Ἡ συνοδοιπορία αὐτὴ δὲν ἦταν βέβαια ἴδια κί ἀπαράλλακτη σ' ὅλους τοὺς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν. Πολλὲς ἐξελίξεις ἔγιναν, πολλὲς μορφές τῆς συνοδοιπορίας αὐτῆς παρουσιάστηκαν.

[σελ. 86] Καὶ ἄς ξεχωρίσωμε μιὰ πρώτη περίοδο τῆς συνοδοιπορίας αὐτῆς, πού φθάνει ἴσαμε τὰ τέλη τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ἄς τὴν ὀνομάσωμε τὴν περίοδο αὐτὴ πρωτοχριστιανικὴ περίοδο, περίοδο τοῦ πρωτοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ στὰς Ἀθήνας ἡ ἐκδήλωση αὐτὴ τῆς κοινῆς πορείας Ἑλληνισμοῦ καὶ Πρωτοχριστιανισμοῦ γίνεται μὲ τίς φιλοσοφικὲς σχολές. Στὰς Ἀθήνας, ὅπου ὁ Ἀπόστολος Παῦλος μᾶλλον ἀπεπέμφθη μὲ εὐγενεῖς λοιδορίες, στὰς Ἀθήνας τοῦ τετάρτου αἰῶνα ὑπάρχει μιὰ κοινὴ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν Χριστιανισμό, ὅπου βλέπετε ἐκείνους πού προβάλλουν σὰν κορυφές, τὰ μεγαλύτερα ἀναστήματα τῆς χριστιανοσύνης, νὰ διδάσκωνται «παρὰ τοὺς πόδας» ἐθνικῶν, ὅπως ὁ Μέγας Βασίλειος κί ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς γίνονται μαθητὲς τοῦ ἐθνικοῦ, μὴ χριστιανοῦ, Ἰμερίου, ὁ Χρυσόστομος μαθητὴς ἄλλου γίγαντος τοῦ μὴ χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ

έθνικοῦ (καὶ ζηλωτοῦ έθνικοῦ) Λιβανίου, ὅπως πάλι ἀνάστροφα, ὁ περίφημος καί, ἄς πῶ τὴν λέξη, ὑπερζηλωτῆς έθνικός Εὐνάπιος μαθητεύει στὸν χριστιανὸ Προαιρέσιο. Γενικά, στὴν πρωτοχριστιανικὴ περίοδο δὲν ὑπῆρχε φανατισμός, οὔτε ἔνθεν οὔτε ἐκεῖθεν, ἀλλὰ ἀμοιβαῖος σεβασμός τῶν πεποιθήσεων. Ἡμερότης, ἀνθρωπιά, humanitas, διέπουν τὶς σχέσεις χριστιανῶν καὶ έθνικῶν.

Ἀπὸ τὴν ὁμορφὴ αὐτὴ πορεία θὰ ἀναφέρω δυὸ δείγματα. Τὸ ἓνα εἶναι οἱ ἐκδηλώσεις ποὺ συνῶδευσαν τὸν θάνατο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ὅταν ὁ Μέγας Βασίλειος τὸ 379 πέθανε, ἐνώθηκαν σὲ κοινὸ θρῆνο χριστιανοὶ καὶ έθνικοί. Καὶ ὅταν ἔγινε ἡ κηδεῖα [σελ. 87] του, μαζεύτηκαν ἀνακατεμένοι χριστιανοὶ καὶ έθνικοί, καὶ τόσοσ ἦταν ὁ συνωστισμός, ὥστε πολλοὶ καὶ χριστιανοὶ καὶ έθνικοί πέθαναν, οἱ ὅποιοι ὅλοι ἐμακαρίσθηκαν, γιατί ὅλοι ἀξιωθήκανε ἐκείνη τὴν ἡμέρα νὰ συνοδοιπορήσουν μὲ τὸν Μέγα Βασίλειο.

Καὶ τὸ δεῦτερο δεῖγμα ποὺ θὰ ἀναφέρω εἶναι ὁ Ἑλληγν έθνικός φιλόσοφος Συνέσιος ὁ Κυρηναῖος, τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ὁ Συνέσιος ἦταν έθνικός ἐκατὸ τοῖς ἐκατό, μαθητῆς τῆς Ὑπατίας, πρὸς τὴν ὁποία διετήρησε σεβασμὸ ἀπέραντο ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἠθική του ἀρτιότητα καὶ τὸ μεγαλεῖο του ἐκέρδισε τὴν ἐκτίμηση τῶν χριστιανῶν σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἔκαμε τὸ πᾶν, γιὰ νὰ τὸν κάνει ἐπίσκοπο, παραβλέποντας καὶ τὸ ὅτι ἦταν παντρεμένος καὶ τὸ ὅτι ἄρχισε μὲν νὰ ἐγγίζει τὸν Χριστιανισμό, διετήρησε ὅμως καὶ διεκήρυσσε ὡς τὸ τέλος μιὰν αὐτοτέλεια σκέψεως, ποὺ σ' ἄλλες περιπτώσεις θὰ κρινόταν ἀπαράδεκτη γιὰ μέλλοντα ἐπίσκοπο. Ἔτσι, στὸ τέλος, ἡ Ἐκκλησία τὸν παίρνει, τὸν βαπτίζει καὶ λίγο μετὰ τὸ βάπτισμά του τὸν χειροτονεῖ ἐπίσκοπο Πτολεμαῖδος.

Ἡ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ βέβαια νὰ ἀναφέρωμε, σὰν πολύτιμη συμβολὴ ποὺ ὁ Ἑλληνισμός προσέφερε στὸν Χριστιανισμό, τὴν γ λ ὦ σ σ α . Ὅμως αὐτὸ ἔχει πιά τόσο ἀναγνωρισθῆ, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ γίνεῖ ἐδῶ εἰδικώτερος λόγος.

Z

Ἔτσι πηγαινε ὠραῖα ἡ κοινὴ πορεία Ἑλληνισμοῦ [σελ. 88] καὶ Χριστιανισμοῦ, πορεία ποὺ φαινόταν συγκλίνουσα. Δὲν ἦσαν παράλληλοι οἱ δρόμοι ποὺ ἀκολούθησαν ὁ Χριστιανισμός καὶ ὁ Ἑλληνισμός. Συγκλίνοντες δρόμοι ἦσαν, καὶ φαινόταν πὼς κάπου θὰ συναντηθοῦν. Ὡστόσο, δυστυχῶς, ἡ ὁμορφὴ αὐτὴ κοινὴ πορεία δὲν ἐκράτησε πολὺ. Μὲ τὸ τέλος τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἀλλάζει τὸ σκηνικό. Ὁ Πρωτοχριστιανισμός, ποὺ τόσο ἔλαμπε στὸν τέταρτο αἰῶνα, σκιάζεται μὲ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ.

Πρῶτα-πρῶτα, μὲ τὸ τέλος τοῦ τετάρτου αἰῶνος αἱ Ἀθῆναι ἔδειχναν πὼς ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμός ὄλο καὶ μαραινόταν. Ἄς μιλήσει ἐδῶ πάλι ὁ Συνέσιος, γιὰ τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὰς Ἀθῆνας, ὅταν τὶς ἐπισκέφθηκε τὸ 402, ὡς έθνικός ἀκόμη. Τὰ λέει σὲ μιὰν ἐπιστολὴ του, ποὺ τὴν ἀναφέρει ὁ Παπαρρηγόπουλος (τόμ. Β', σελ. ιε').

«Καὶ κακὸς κακῶς ὁ δεῦρο με κομίσας ἀπόλοιτο ναύκληρος ὡς οὐδὲν ἔχουσιν αἱ νῦν Ἀθῆναι σεμνόν, ἀλλ' ἢ τὰ κλεινὰ τῶν χωρίων ὀνόματα, καὶ καθάπερ ἱερείου διαπεπραγμένου τὸ δέρμα λείπεται γνώρισμα τοῦ πάλαι ποτὲ ζώου οὕτως ἐνθένδε φιλοσοφίας ἐξωκισμένης λείπεται περιουστοῦντα θαυμάζειν τὴν Ἀκαδημίαν τε καὶ τὸ Λύκειον, καί, νῆ Δία, τὴν Ποικίλην Στοάν, νῦν οὐκέτ' οὔσαν ποικίλην· ὁ γὰρ Ἀνθύπατος τὰς σανίδας ἀφείλετο, αἷς ἐγκατέθετο τὴν τέχνην ὁ ἐκ Θάσου Πολύγνωτος».

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι δὲν εἶναι σωστὸ νὰ λεχθῆ, ὅπως ἔχει λεχθῆ, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἐπισκιάσθηκε ἀπὸ τὴ σκιά τοῦ Σταυροῦ. Ὁ Ἑλληνισμὸς, ἀπλούστατα, εἶχε γεράσει, ὅταν τὸν συνήντησε «ὁ λόγος ὁ τοῦ Σταυροῦ». Καὶ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμὸ **[σελ. 89]** ἐπῆρε ἐκεῖνο ποῦ τοῦ ἦταν ἄγνωστο: Τὸ «ἀνακαινισθήσεται ὡς ἀετοῦ ἡ νεότης σου». Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἔσβηνε, ὅταν ἦλθε ὁ Χριστιανισμὸς, ποῦ τοῦ ἔδωσε νέα ἀποστολὴ καὶ μὲ αὐτὴν νέα ζωὴ, γιὰ τὸ τοῦ ἔδωσε νέο νόημα ζωῆς.

Τὸ νέο αὐτὸ νόημα, ὅμως, δὲν τὸ ἐνόησαν, βέβαια, ὅλοι, καὶ πρὸ παντὸς δὲν τὸ ἐνόησαν ὅσοι ἐκάθησαν στὸν θρόνο τοῦ Βυζαντίου. Ἔτσι, ἀντὶ γιὰ τὸν ἡρεμομαρασμὸ τοῦ παλαιοῦ, ὅπως τὸν εἶδαμε στὸν Συνέσιο, πασχίζει νὰ δώσει βίαιο θάνατο (χωρὶς, φυσικά, νὰ τὸ κατορθώσει ὀλότελα*) ὁ αὐτοκράτωρ Θεοδόσιος ὁ Μέγας, ποῦ, σχεδὸν μόλις ἀνέβηκε στὸ θρόνο, τὸ 379, ἄρχισε κατὰ τῶν ἐθνικῶν Ἑλλήνων ἓνα διωγμὸ χωρὶς προηγούμενο. Ὅσο γιὰ τὴ νέα ἀποστολὴ τῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, αὐτὴν δὲν τὴν κατάλαβαν, βέβαια, οἱ αὐτοκράτορες, τὴν κατάλαβαν ὅμως οἱ φωτισμένοι χριστιανοί, καὶ πρῶτα-πρῶτα οἱ μεγάλοι πατέρες τοῦ χρυσοῦ Δ' αἰῶνα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ὁ λαμπερὸς Πρωτοχριστιανισμὸς σὰν νὰ ἐσκοτίσθηκε, μόλις ἡ παρὰ τὴν Δρῦν Σύνοδος τὸ 403 καταδίκασε σὲ καθάραιση τὸν μαθητὴ τοῦ Λιβανίου ἀλλὰ καὶ φωστῆρα τῆς Ἐκκλησίας, τὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο. Ὅταν ὁ φωστήρας αὐτὸς πέθανε στὴν ἐξορία, τελείωσε ὁ χρυσοῦς αἰῶνας τῆς Ἐκκλησίας.

Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἄρχισε ὁ φανατισμὸς, ἐκεῖνος ὁ φανατισμὸς ποῦ, ὅπως εἶπαμε καὶ στὸ **[σελ. 90]** κεφάλαιο «Καὶ ὅμως εἴμαστε Ἑλληνες», ἀνοιξε τὶς Θερμοπύλες στὸν Γότθο Ἀλάρικο, ποῦ ἦταν αἰρετικὸς μὲν (ἀρειανός) ἀλλὰ πάντως «χριστιανός», γιὰ νὰ μπεῖ στὴν Ἑλλάδα καὶ μὲ τὴ φωτιά καὶ τὸ σίδερο νὰ ἐξαφανίσει κάθε τι ποῦ ἐθύμιζε τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. (Ἄλλο, τώρα, ὅτι αὐτὸ δὲν ἔγινε πέρα γιὰ πέρα).

Ἔτσι ἡ λαμπρὴ πρωτοχριστιανικὴ περίοδος ἐτελείωσε. Ἀρχίζει τώρα μιὰ ἄλλῃ ἐποχὴ, ποῦ θὰ τὴν δοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

---

* Ἀφοῦ μέχρι τὸν ἕνατο αἰῶνα ὑπῆρχαν ὄχι ὀλίγοι ποῦ ἀκολουθοῦσαν τὸ ἀρχαῖο θρήσκευμα.

7. ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

A

Ὁ ώραῖος ἐκεῖνος πρωτοχριστιανισμός, πού ἔφερε καί μιάν ωραία ἀντιμετώπιση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμό καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό καὶ πού ὠδήγησε στὸν χρυσοῦν αἰῶνα τῆς χριστιανοσύνης, ἐτελείωσε, δυστυχῶς, μὲ τὸν Δ΄ αἰῶνα.

Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (407), τὸν ὁμοφο Χριστιανισμό τοῦ χρυσοῦ αἰῶνα διεδέχθη ἡ στυγνότης καὶ τὸ χαμήλωμα. Τώρα πιά εἶναι πλήρες τὸ κόψιμο τῶν γεφυρῶν ἀνάμεσα στὸν Ἑλληνισμό καὶ τὸν Χριστιανισμό. Καὶ ἔπειτα ἀρχίζει ὅλη ἡ σειρὰ τῶν σφαλμάτων πού ἀναφέρομε στὸ βιβλίο *Γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση*, στὸ κεφάλαιο «Ἐτσι χάθηκε ἡ εὐκαιρία», σελ. 115 ἐπ.

Καὶ τὸ μεγαλύτερο ἀτύχημα τῆς ἱστορίας μας εἶναι, κατὰ τὴν γνώμη μου, ἡ ἀνατροπὴ τῆς νομοθεσίας τῶν Ἰσαύρων, καὶ εἰδικώτερα τῆς «Ἐκλογῆς» τοῦ Λέοντος Γ΄, πού καταργήθηκε ἀργότερα καὶ ἐχαρακτηρίσθηκε σὰν «τὰ τῶν Ἰσαύρων ληρήματα». Οἱ Ἰσαυροὶ, μὲ τὴν νομοθεσίαν τους, ἔβαζαν στὸ Δίκαιο καὶ στὰ ἦθη τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη. [σελ. 92] Καταργοῦσαν τὴν φεουδαρχία, προστάτευαν τοὺς γεωργούς, ἔκαναν ἓνα ξεκίνημα κοινωνικῆς δικαιοσύνης, πού, ἂν συνεχιζόταν ἔτσι, δὲν ξέρω ἂν σήμερα θὰ εἶχαμε κομμουνισμό.

Καὶ τὸ Βυζάντιο προχωρεῖ μὲ μιὰ θλιβερὴ ἠθικὴ ἀσυνέπεια. Καταπληκτικές, ἀλήθεια, ἐκδηλώσεις εὐσεβείας, καὶ μαζὶ καὶ ἐγκλήματα ἀπίστευτης φρικαλεότητας.

Ἐδῶ ὅμως χρειάζεται μιὰ διευκρίνιση. Τὸ Βυζάντιο ἔδειξε φρικαλεότητες πού δὲν ἦσαν καθόλου ἄγνωστες σὲ ἔθνη ἔξω ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ πολιτισμό. Φόνου καὶ τυφλώσεις καὶ μυστηριώδεις θάνατοι γεμίζουν τὴν ἱστορία... μὰ ὅλων σχεδὸν τῶν ἐθνῶν. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία... μήπως δὲν ἔχει τὴν σφαγὴ τῶν Μηλίων ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, τοὺς δικαστικοὺς φόνους τῶν ναυάρχων τῶν Ἀργινουσῶν καὶ κατόπιν τοῦ Φωκίωνος, τοὺς συνεχεῖς φόνους στὴ μακεδονικὴ δυναστεία (ἀλήθεια, πῶς πέθανε ὁ Φίλιππος;), φόνους μεταξὺ τῶν ἐπιγόνων κλπ.

Ἄλλοῦ εἶναι τὸ ἐξαιρετικόν. Ὅτι ἐδῶ, στὸ Βυζάντιο, ὑπῆρχε μιὰ κραυγαλέα ἀντίφαση ἀνάμεσα στὶς ἐκδηλώσεις ἄκρας εὐσεβείας καὶ τοὺς φόνους καὶ τοὺς ἀκρωτηριασμούς καὶ τὰ ἐγκλήματα. Ἄς τὸ ποῦμε ἔτσι. Τὸ Βυζάντιο δὲν ἦταν ἠθικὰ χειρότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔθνη, ἀλλὰ ἦταν χειρότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, πού ἐπρόβαλε σὰν κήρυκας τῆς ἄκρατης εὐσεβείας. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κανένας, μὰ

κανένας λόγος να είμαστε υπεραυστηροί για το Βυζάντιο και έπιεικεῖς για τους άλλους λαούς και πολιτισμούς.

[σελ. 93]

B

Το Βυζάντιο όμως ήταν φοβερὰ κατώτερο ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς ἐπαγγελίες. Νὰ περιορισθοῦμε σὲ δύο μόνο παραδείγματα. Μὲ ὅλη τὴν ἐπιείκεια καὶ τὴν καλὴ θέληση τοῦ κόσμου, δὲν μπορεῖς νὰ παραβλέψεις τὸ φαινόμενο τῆς Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας (570), ποὺ ἦταν σύζυγος τοῦ Λέοντος Δ΄. Ἡ Εἰρήνη ἢ Ἀθηναία ἔδειξε θρησκομανῆ διάθεση ποὺ φαίνεται ἀσύλληπτη. Λὲς πῶς ἐζοῦσε μὲ μόνο μία σκέψη, τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων. Καὶ ἦταν πράγματι ὁ πρωτεργάτης τῆς ἀναστηλώσεως αὐτῆς καὶ τῆς ἐβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Καὶ ὅμως, αὐτὴ ἢ ὑπερθεοσεβέστατη Εἰρήνη, εἶχε μέσα της ἓνα πάθος τέτοιας φιλαρχίας, ποὺ τὴν ἔκαμε κυριολεκτικὰ τύπο ἐγκληματία. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀρχή, τυφλώνει τὸ ἴδιο της τὸ παιδί, τὸν Κωνσταντῖνο τὸν ΣΤ΄. Καὶ ἂν δεχθοῦμε ἀκόμη τοὺς δισταγμοὺς ἂν ὄντως ἔφθασε ὡς τὴν τύφλωση τοῦ παιδιοῦ της, δισταγμοὺς ποὺ προέρχονται ἀπὸ πλευρὰ ποὺ ἔχει συμφέρον νὰ υπερασπίσῃ τὴν Εἰρήνη τὴν Ἀθηναία, δισταγμοὺς ὅμως ποὺ, πάντως, συμμερίζεται καὶ ὁ Vassiliev*, πάντως ὅτι τὸν ἐξεθρόνισε εἶναι ἀναμφισβήτητο. Καὶ θὰ ἦταν βλάσφημη εἰρωνεία, ἢ θεοσεβέστατη Εἰρήνη νὰ ἐμφανισθῆ σὰν πρότυπο χριστιανῆς μητέρας!

Ἕνα ἄλλο παράδειγμα: Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος κατορθώνει νὰ ἀνακτήσῃ τὴν **[σελ. 94]** Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τοὺς Φράγκους (1261). Δηλαδή, γιὰ νὰ ἀκριβολογοῦμε, ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος εἶναι «ἀθῶος» ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ὑπῆρξε ἔργο τοῦ Καίσαρος Στρατηγοπούλου. Ὅπως δὴποτε, νὰ πῶς ἔγινε ἢ εἴσοδος τοῦ αὐτοκράτορος στὴν ἀπελευθερωμένη Κωνσταντινούπολη. Τὸ πρῶν ὁ Μητροπολίτης ποὺ ἀναπλήρωνε τὸν Πατριάρχη Ἀρσένιο ἀνεβαίνει σὲ ἓνα πύργο τῆς πύλης καὶ κρατώντας τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγητρίας ἀπαγγέλλει δέκα τρεῖς εὐχὲς ποὺ εἶχαν εἰδικὰ συντεθῆ γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Πόλεως. Ὅταν ἐδιαβαζόταν κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς εὐχὲς αὐτές, ὁ αὐτοκράτωρ ἔβγαζε τὸ αὐτοκρατορικὸ διάδημα ἀπὸ τὸ κεφάλι του, ἐγονάτιζε καὶ ἔπεφτε χάμω στὸ ἔδαφος. Καί, φυσικά, αὐτὸ ἔκαναν ὅλοι ὅσοι ἦσαν ἐκεῖ. Ὑστερα ὁ διάκονος ἐσήμαινε νὰ σηκωθοῦν ὅλοι, καὶ ὅλοι ἀνέκραζαν ἑκατὸ φορές τὸ «Κύριε ἐλέησον». Αὐτὸ γιὰ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς δέκα τρεῖς εὐχὲς. Ἐπειτα ἐμπῆκε μέσα στὴν Πόλη ὁ αὐτοκράτωρ μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας μπροστά, φθάνει στὴ μονὴ τοῦ Στουδίου, κατόπιν στὴν Ἁγιά-Σοφία, ὅπου «προσκυνήσας τῷ Δεσπότη Χριστῷ καὶ τὰ εἰκότα τούτῳ εὐχαριστήσας ἀπῆλθεν εἰς τὸ μέγα παλάτιον»*.

---

* A. A. Vassiliev, *History of the Byzantine Empire* (1925), σ. 267.

* Παπαρρηγοπούλου, τόμος Εα, σελ. 99-100.

Καὶ ἔπειτα ἀπὸ ὅλα αὐτά, τί ἔκανε ὁ ὑπερευσεβέστατος αὐτοκράτωρ; Ἐτύφλωσε τὸν Ἰωάννη Λάσκαρη, αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας! ** Καί, φυσικά, [σελ. 95] δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ καταπνίξει μέσα του τὴν ἐρώτηση: Καλά, ὅλη αὐτὴ ἡ εὐσέβεια δὲν ἐπέδρασε ἐπάνω του νὰ ἡμερώσει τὰ ἦθη τόσο δά, ὥστε νὰ μὴ κατεβαίνει σὲ τέτοια ἐγκλήματα;

Βέβαια, καὶ σὲ ἄλλους λαοὺς ἔγιναν τὰ ἴδια καὶ χειρότερα. Ἀλλὰ δὲν ἐλέγονταν προηγουμένως τόσες εὐχές καί... χίλια τριακόσια «Κύριε ἐλέησον»!

Ἔτσι λοιπόν, τὸ Βυζάντιο ἐκολυμποῦσε μὲν σὲ καταπληκτικὲς ἐκδηλώσεις ἄκρατης ὑπερευσεβείας, τὸ ἀντίστοιχο χριστιανικὸ ἦθος ὅμως δὲν ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του, καὶ ἄρα οὔτε χριστιανικὸς πολιτισμὸς. Καὶ ἐπειδὴ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχε πεθάνει, πὲς ἀπὸ τὸ σπαθὶ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου καὶ τῶν διαδόχων του, πὲς ἀπὸ γεροντικὸ μαρασμό, ἔπεται ὅτι γιὰ θέμα σχέσεων Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ στὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος.

Γ

Ἦ μήπως δὲν εἶναι ἔτσι;

Δὲν εἶναι ἔτσι, ἢ μᾶλλον εἶναι τούλάχιστον ἀμφίβολο ἂν εἶναι ἔτσι, διότι, ὅταν ἔγινε ἡ τελευταία πολιορκία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους, καὶ ἔπειτα ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, νὰ ποὺ ἐμφανίζονται ὀλοζώντανα καὶ οἱ δύο παράγοντες: Καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς.

Ὅπως εἶπαμε καὶ προηγουμένως, τὴν παραμονὴ ἀκριβῶς τῆς Ἀλώσεως ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος, γιὰ νὰ ἐμψυχώσει τὸν μαχόμενον λαό, [σελ. 96] ἀποτείνεται στοὺς Ἕλληνες καὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ζητεῖ νὰ ἀγωνισθοῦν, γιὰ νὰ σώσουν τὴν Πόλη. Καί, βέβαια, τὴν ὀνομασία αὐτὴ «Ἕλληνες» δὲν τὴν ἐφαντάσθηκε τὴν τελευταία στιγμὴ. Ὑπῆρχε, καὶ μάλιστα μέσα στὴ λαϊκὴ συνείδηση. Φαίνεται δὲ ὅτι ἀπὸ τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα εἶχε ξανάλθει στὴν λαϊκὴ γλῶσσα τὸ ὄνομα Ἕλληνες. Καὶ θὰ τὸ δῆτε στοὺς σύγχρονους τῆς Ἀλώσεως ἱστορικούς, ὅπως λ.χ. στὸν Χαλκοκονδύλη, ποὺ συνεχῶς μιλάει γιὰ τοὺς Ἕλληνες ποὺ ἔκαμαν τὸν πόλεμο. Καὶ ἔπειτα, τόσοι Ἕλληνες λόγιοι, ποὺ μὲ τὴν Ἄλωση ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Πόλη, ἐπῆγαν στὴν Ἰταλία καὶ ἄναψαν τὴν φωτιὰ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν ἐλληνικῶν σπουδῶν, πᾶει νὰ πεῖ ὅτι προηγουμένως ἦσαν σὰν Ἕλληνες στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ καλλιεργοῦσαν τὰ ἐλληνικὰ γράμματα. (Καὶ αὐτὸς ὁ Πλήθων ὁ Γεμιστὸς δὲν ἐπρόβαλε ἀπὸ τοῦ αὐτομάτου. Ἦταν μιὰ ἐκφανση ἐλληνικῆς παιδείας).

Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ λαὸς αὐτὸς ποὺ ἀγωνίσθηκε, ἔτσι ποὺ ἀγωνίσθηκε, γιὰ νὰ ἀντισταθῇ στὸν Τοῦρκο, ὁ λαὸς αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶχε χριστιανικὸ ἦθος, χριστιανικὴ αὐτοθυσία, χριστιανικὸ ἥρωισμό, ζωντανὴ χριστιανικὴ Πίστη. Ὑπῆρχαν, λοιπόν, καὶ γεμᾶτοι ζωὴ, καὶ οἱ δύο παράγοντες, καὶ ὁ

** Σ' αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ὁ Vassiliev (σελ. 538-661).

Ἑλληνισμός καὶ ὁ Χριστιανισμός. Ποῦ ἦσαν ὅμως καὶ δὲν τοὺς βλέπαμε τόσοι αἰῶνες; Δὲν τοὺς βλέπαμε, διότι ἦσαν κρυμμένοι κάτω ἀπὸ μιὰ ἀπατηλὴ ἐπιφάνεια. Ἦσαν σὰν δυὸ ὑπόγεια ρεύματα, πού τὰ χάνεις μὲ τίς ἀρχές τοῦ πέμπτου αἰῶνα, καὶ νὰ πού ξεπροβάλλουν πάλι μπροστά μας τὸ 1453.

Δὲν τοὺς ἐβλέπαμε τοὺς ποταμούς αὐτούς, γιατί **[σελ. 97]** ἐζητούσαμε νὰ τοὺς δοῦμε ἐκεῖ πού δὲν φαίνονται: στὴν ἱστορία. Καὶ ἡ ἱστορία γράφει μόνο ἐκεῖνο πού εἶναι στὴν ἐπιφάνεια, ἢ μᾶλλον ὑψώνεται καὶ φαντάζει πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Δὲν πιάνει τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἱστορία. Δὲν μᾶς δείχνει τὸ ἥρεμο καὶ ἀθόρυβο κύλισμα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ὑπάρχει ἱστορία τῶν ἐγκλημάτων, ὑπάρχει, βέβαια, καὶ ἱστορία τοῦ ἥρωισμοῦ, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἡ ἱστορία τῆς ἥρεμης ἀρετῆς. Μᾶς λέει ἡ ἱστορία πολλά, καὶ μποροῦσε νὰ λέει πολὺ περισσότερα, γιὰ τὴν Εἰρήνη τὴν Ἀθηναία πού ἐτύφλωσε τὸ παιδί της. Ὅμως δὲν λέει τίποτε, οὔτε μποροῦσε νὰ πεῖ τίποτε, γιὰ τίς χιλιάδες, τίς μυριάδες, τὰ ἑκατομμύρια τῶν χριστιανῶν μητέρων πού ἔβαζαν τὴ ζωὴ τους ὀλόκληρη γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν τους καὶ τὴν διαφύλαξή τους καὶ ἀπὸ κινδύνους στὸν καιρὸ τῆς εἰρήνης καὶ ἀπὸ κινδύνους στὶς ἀναρίθμητες καὶ ἀνατριχιαστικὲς περιπέτειες πού ἐπέρασε τὸ Βυζάντιο. Δὲν ὑπάρχει, οὔτε μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἱστορία τῆς ἀρετῆς. Πολὺ ὠραῖα τὸ λέει κάπου ὁ Will Durant: Τὴν ἀρετὴ τὴ βαριέται καὶ ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ ἀναγνώστης!

Καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ ἀρετὴ, τὸ χριστιανικὸ ἦθος, τὸν χριστιανικὸ πολιτισμὸ, ἥρεμη καὶ ἀθόρυβη ἦταν καὶ περνοῦσε στὴ σιωπὴ ἢ ἑλληνικὴ καλλιέργεια, ὥσπου τὴν ὦρα τοῦ ἔσχατου κινδύνου καὶ τὰ δυὸ ξεπρόβαλαν καὶ ἔγραψαν στὴν ἱστορία τὴ λαμπρότατη σελίδα πού ἐπιγράφεται ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

[σελ. 98]

Δ

Καὶ ἔρχεται τὸ ἔπος τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ μελέτη τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας σὲ γεμίζει μὲ δέος. Ἐδῶ εἶναι μιὰ βαρεῖα σκλαβιά, ἡ ὁποία δοκιμάζει καὶ τὴ χριστιανικὴ Πίστη καὶ τὸν Ἑλληνισμὸ τῶν σκλάβων, πού προτιμοῦν τὴ σκλαβιά –καὶ τί σκλαβιά!– ἀπὸ τὸ νὰ ἀπαρνηθοῦν τὴν πίστη τους καὶ τὸν Ἑλληνισμὸ τους μὲ τὰ ἀπαίσια, ἀπελευθερωτικὰ ὅμως, λόγια «λὰ ἰλ λὰχ ἰλλαλάχ». Καὶ αὐτὴ ἡ ἀντίσταση, αὐτὴ ἡ καρτερία, αὐτὸς ὁ ἥρωισμός, ἦταν ἡ φωτιὰ πού ἐκαθάρισε, πού ἔκαψε τὴ σαπίλα πού τόσοι αἰῶνες εἶχαν μαζέψει.

Καὶ ἐδῶ φαίνεται καὶ ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία:

α) Διατηρεῖ ἓνα κατάλειμμα συνοχῆς, μιᾶς ὑπὸ ζυγὸν ἐξουσίας. Οἱ ραγιαῖδες στὸ πρόσωπο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου εἶχαν ἓνα ὑποκατάστατο τοῦ αὐτοκράτορα πού ἔχασαν. Νά, λοιπόν, πού τὸ ἔθνος ἦταν μὲν ὑπόδουλο, ἀλλὰ καὶ ὅμως ὑπῆρχε καὶ εἶχε τὴν ἱεραρχία του καὶ διατηροῦσε τὴν ἐθνικὴ του ὑπόσταση. Καὶ ἀκόμη, ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἓνα *imperiūm*, κάτω, βέβαια, ἀπὸ τὴ δουλοσύνη, ὅμως, πάντως, ἓνα *imperiūm* πού διατηροῦσε σὲ συνοχὴ τοὺς ραγιαῖδες.

β) Για τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, τώρα, καὶ συναφῶς γιὰ τὸ Φανάρι καὶ τοὺς Φαναριῶτες, δὲν μποροῦμε, βέβαια, νὰ ποῦμε ὅτι ἐστάθηκαν στὸ ὕψος τῶν περιστάσεων. Πολλὰ τὰ ἀνθρώπινα καὶ τὰ ὑπανθρώπινα ἐβάραιναν τὴν ἱστορία τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῶν Φαναριωτῶν τὸν καιρὸ ἐκεῖνο.

[σελ. 99] Naί, ἔτσι εἶναι, ἀλλὰ μ' ὅλα αὐτὰ καὶ ὅμως τὸ Πατριαρχεῖο ἐστάθηκε γιὰ τὸν ραγιᾶ ἕνας τόπος καταφυγῆς. Μ' αὐτὸ τὸ καταφύγιο ὁ ραγιᾶς ὑπέφερε, ἐπόνεσε, ἐμαρτύρησε, ἀλλὰ δὲν ἐξαφανίσθηκε. Αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀρνηθοῦμε. Τὸ φωνάζουν καὶ οἱ πέτρες.

Καὶ νὰ ποῦμε καὶ κάτι ἄλλο. Ὅ,τι σκιὲς θέλετε παρουσίασε ἡ Ἐκκλησία μας καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἄλωση, ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀπ' αὐτήν. Ἰερὰ Ἐξέταση ὅμως δὲν ἐγνώρισε. Οὔτε τὶς ἀποτρόπαιες dragonnades, ποὺ ὠργάνωσε ὁ περίφημος βασιλεὺς Ἡλῖος τῆς Γαλλίας, ὁ Λουδοβίκος ΙΔ', γιὰ νὰ χτυπήσει τοὺς ἑτεροδόξους χριστιανούς. Θὰ πῆτε, ἴσως, ὅτι, ἔτσι ποὺ ἦταν δούλη ἡ Ἐκκλησία, δὲν μποροῦσε νὰ ὀργανώσει Ἰερὰ Ἐξέταση, καὶ ἂν ἀκόμα ἤθελε. Καὶ ὅμως, δὲν εἶναι καθόλου ἔτσι. Ἐὰν ἡ Ἐκκλησία ἤθελε νὰ φέρει Ἰερὰ Ἐξέταση, δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι ὁ Σουλτᾶνος, τοῦλάχιστο, δὲν θὰ τὴν ἀνεχόταν, γιὰ νὰ ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντά του, ἂν βέβαια ἡ Ἐκκλησία ἦταν πρόθυμη νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰ συμφέροντα τοῦ Σουλτᾶνου, ἐξαγοράζοντας ἔτσι μιὰ ἐλάφρυνση τῆς δικῆς τῆς φοβερῆς σκλαβιάς.

Ἐπειτα, ὅταν λέμε Ἐκκλησία, δὲν ἐννοοῦμε μόνο τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τοὺς λεγόμενους γέροντες καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχιερεῖς. Ἦταν καὶ ὁ κατώτερος κληρὸς, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι στὸ σύνολό του ἦταν παραπάνω ἀπὸ κάθε ἔπαινο.

Καὶ ἀκόμη, στὴν Τουρκοκρατία ξαναρχίζει πάλι ἡ σπουδὴ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Νὰ ποὺ συναντῶνται πάλι ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς μὲ συνδετικὸ κρίκο –ποιὸς θὰ τὸ πῖστευε;– τὴν σκλαβιά. **[σελ. 100]** Πάει τώρα ὁ φανατισμὸς, τὸ μῖσος κατὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τῶν εἰδωλολατρῶν. Ἀρχίζουν σιγὰ-σιγὰ οἱ Ἀρχαῖοι Ἑλληνες συγγραφεῖς καὶ ἐκδίδονται. Ὅσοι ἔχουν διαβάσει τὸ ὠραιότατο διήγημα τοῦ Κοραῆ «Ὁ Παπατρέχας», βλέπουν μὲ τί συγκινητικὸ τρόπο ὁ ὑπόδουλος χριστιανικὸς κληρὸς δίνει ἀπὸ τὸ ὑστέρημά του, γιὰ νὰ χρηματοδοτηθῇ μιὰ ἔκδοση τοῦ Ὁμήρου.

Ε

Ὡστόσο, ὅμως, τὸ ἐλληνικὸ Ἔθνος, Ἔθνος ραγιαδῶν ἀκόμη, ἀρχίζει νὰ ἀνυπομονεῖ, νὰ χτυπάει τὶς ἀλυσίδες του μὲ μανία λές, νὰ βράζει. Ὡς πότε πιά ἡ σκλαβιά; «Ἐως πότε πανακήρατε Κόρη;», ἀναβοᾶ στὴν Παναγία ὁ Ἡλίας Μηνιάτης, «ὡς πότε παλληκάρια;», σαλπίζει στὸ θούριό του ὁ Ρήγας Φεραῖος. Καὶ ὅταν ἔγινε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789, τὸ Γένος ἀρχίζει νὰ μὴν ἔχει συγκρατημὸ. Ἐμεῖς θὰ μείνουμε, λοιπόν, σκλάβοι;

Ἐρώτημα ποὺ ἀπασχολεῖ ὅλους τοὺς Ἑλληνες τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ, βέβαια, ὄχι ὅλους μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ἄλλοι ἐκέντριζαν μὲ τὰ σπιρούνια, ἄλλοι συγκρατοῦσαν μὲ τὰ χαλινάρια. Ἡ τελικὴ ἔκβαση ἐδικαίωσε τὰ σπιρούνια, ὄχι τὰ χαλινάρια. Ὅμως, ἄς

μή βιασθοῦμε νὰ καταδικάσουμε καὶ ἐκείνους ποὺ ὅλο καὶ ἔκαναν ἐπίκληση στὴ σύνεση. Ὅσο καὶ νὰ θαυμάζεις τὸν ἥρωισμό, δὲν μπορεῖς, ἂν δὲν εἶσαι ὀλότελα φαρισαῖος, νὰ κατηγορεῖς τὴ σύνεση. Καὶ μάλιστα τὴ σύνεση ποὺ ἔδειξαν ἐκεῖνοι ποὺ ἦσαν **[σελ. 101]** στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας. Ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔδειξαν κατόπιν προσωπικὰ ὅτι ἦσαν ἥρωες. Ἀλλὰ εἶχαν εὐθύνη ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ Γένος ὀλόκληρο. Κι' ὅσο σκεπτόντουσαν τί ἐπιπτώσεις θὰ ἔχει γιὰ τὸ Γένος ὀλόκληρο ἓνας ἀποτυχημένος ξεσηκωμός, ἔτρεμαν, βέβαια, τὰ φυλλοκάρδια τους. Αὐτὸ δὲν εἶναι μομφή, εἶναι δεῖγμα συναισθήσεως εὐθύνης. Καὶ μὴ νομίζετε, ὅσοι ξέρουν ἀπὸ ἀληθινούς ἥρωες, ξέρουν ὅτι καὶ οἱ ἥρωες κάποτε - κάποτε τρέμουν, ὅταν ἀναλογίζονται, ὄχι τὸ σαρκίό τους, ἀλλὰ τὶς εὐθύνες τους. Γιὰ νὰ ἀφήσουμε τοὺς Ἕλληνες, κᾶτι θὰ εἶχε νὰ μᾶς πεῖ γι' αὐτὸ ὁ Νέλσων.

Ἔπειτα ἦταν καὶ τοῦτο: Διάφορα παθήματα ἔκαναν τὸ Δοῦλο Γένος, τοῦλάχιστο τὴν ἠγεσία, νὰ ξέρουν ὅτι ἓνας ξεσηκωμός κατὰ τοῦ τυράννου θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ μόνο ἀπὸ τὸν ραγιᾶ, ποὺ δὲν εἶχε νὰ ὑπολογίσει σὲ καμμιά ξένη βοήθεια. Ἀρκετὰ ἀπογοητεύθηκε τὸ ἔθνος καὶ ἀπὸ τοὺς Ρώσους καὶ ἀπὸ τοὺς Γάλλους, ἰδίως τὸν Βοναπάρτη. Τώρα ὁ ξεσηκωμός θὰ γινόταν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ μόνους. Καὶ μιὰ μονομαχία ραγιᾶ καὶ Σουλτάνου ἦταν κᾶτι πού, γιὰ νὰ λέμε τὰ σῦκα σῦκα καὶ τὴ σκάφη σκάφη, ἐδικαιολογοῦσε καὶ περίσκεψη καὶ ἀμφιβολία καὶ φόβο. Γιατί, βέβαια, ἡ ἐπανάσταση ἔγινε καὶ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσες φορές ἔσβησε καὶ ξαναζωντάνεψε, στὸ τέλος, πάντως, κατέληξε σὲ ἐπιτυχία. Ναί, ἀλλὰ ἂν, ὅπως τόσες φορές φάνηκε ὅτι γίνεται, καταλήγαμε σὲ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα; Ἄν οἱ ἀπειλὲς τοῦ Ἰμπραὴμ βρῖσκαν ἐκπλήρωση καὶ οἱ ραγιᾶδες σερνόντουσαν δέσμοι στὴ Μικρὰ Ἀσία νὰ **[σελ. 102]** σπᾶνε πέτρες, τότε ποῖος θὰ συγκρατοῦσε τοὺς θρήνους καὶ τοὺς κοπετοὺς καὶ τὶς κατάρεις καὶ τὰ ἀναθέματα γιὰ τοὺς παλαβοὺς (συχνὰ ἐναλλάσσονται οἱ χαρακτηρισμοὶ ἥρωες καὶ παλαβοί) ποὺ ξεσήκωσαν τὸ Γένος; Μήπως δὲν εἶχαμε τὴν πικρὴ καὶ διδακτικώτατη πείρα τῶν Ὀρλωφικῶν, ποὺ μᾶς ξεσήκωσε καὶ μᾶς ἐγκατέλειψε στὴ διάκριση τοῦ κατακτητῆ ἢ Τσαρίνα Αἰκατερίνη Β' τῆς Ρωσίας; Καὶ τὸ Κρητικὸ δημοτικὸ τραγούδι ποὺ ξεσπάει σὲ θρήνους γιὰ τὸν μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Δασκαλογιάννη (ὁ Πασσᾶς τὸν ἐγδαρε ζωντανὸ μπροστὰ στὰ μάτια τῆς κόρης του), ποὺ ξεσήκωσε τὴν Κρήτη πιστεύοντας στὴν Τσαρίνα, δὲν περιέχει καὶ παράπονα γιὰ τὴν ἀφροσύνη τοῦ ἥρωα ποὺ περίμενε «ὁ Μόσκοβος νὰ φτάσει», ποὺ ὅμως δὲν ἔφτασε ποτέ; Καὶ μήπως καὶ τώρα συγχώρεσε κανεὶς τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη γιὰ τὴν ἀποτυχία του στὸν ξεσηκωμὸ τῶν Παραδουναβίων χωρῶν;

Ἔτσι, λοιπόν, στὸν βρασμὸν αὐτὸν τοῦ δούλου Γένους, φάνηκε ἡ διαφωνία, ἡ σύγκρουση ἀκόμα, ἀνάμεσα στὸν ἥρωισμό ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, στὴν σύνεση ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὸ τέλος ἐνίκησε ὁ ἥρωισμός. Καὶ στὶς 25 Μαρτίου 1821 ἐξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση.

Τὸ ξέσπασμα αὐτὸ δημιουργεῖ, βέβαια, θαυμασμὸ καὶ εὐγνωμοσύνη, προκαλεῖ ὅμως καὶ ἐρωτήματα. Θὰ τὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω.

8. ΤΟ 1821

A

Λοιπόν, ποιός έκανε τήν επανάσταση τοῦ 1821; Τό ερώτημα διατυπώνεται, φυσικά, έπειτα από τήν Έπανάσταση κι' έπειτα από τή νίκη. Άλλοιώς, αν ή Έπανάσταση είχε άλλην έκβαση (φρικίαση σέ πιάνει και νά τó σκεφθής μόνο)... μὰ έδῶ θυμᾶμαι τὰ λόγια τοῦ Γάλλου στρατάρχου Joffre ὕστερα από τή μάχη τοῦ Μάρνη στόν Α' παγκόσμιο πόλεμο. Πολλοί τότε βρέθηκαν νά τοῦ ἀμφισβητήσουν ὅτι αὐτός έφερε τή νίκη στή μάχη αὐτή, πού έσωσε τήν έλευθερία ὅλου τοῦ κόσμου. Καί βρέθηκαν μερικοί νά τόν ρωτήσουν, ποιός έκέρδισε τήν μάχη τοῦ Μάρνη. Καί ὁ Joffre τοὺς ἀπάντησε: «Δέν ξέρω ποιός έκέρδισε τή μάχη, ξέρω ὅμως ποιός θά τήν είχε χάσει». Ἐάν ή επανάσταση τοῦ 1821 χανόταν, πολλοί θά δακτυλοδεικτοῦσαν σάν τρελλοὺς και προδότες εκείνους πού, τώρα πού ή Έπανάσταση ενίκησε, πᾶνε νά τοὺς ἀμφισβητήσουν τήν πατρότητα τῆς Έπαναστάσεως. Προτοῦ, λοιπόν, ἀντιμετωπίσωμε τó ερώτημα ποιός έκανε τήν Έπανάσταση τοῦ 1821, ἄς έπιτραποῦν λίγες γραμμές γιά θέματα καθαρῆς έντιμότητος, ὅταν κανείς γράφει ιστορία.

[σελ. 104] Λοιπόν, δέν είναι καθόλου σωστό και δέν συμβιβάζεται καθόλου μέ τήν έντιμότητα νά γράφεις ιστορία a priori, νά έχεις σάν βάση ὠρισμένα σχήματα ἀνεξάρτητα από τὰ γεγονότα και κατόπιν, ἀντιγράφοντας τόν περίφημο εκείνον Προκρούστη, νά ὑποχρεώνεις τὰ γεγονότα νά συμμορφωθοῦν μέ τó σχῆμα πού έχεις κάνει, ἀκολουθώντας μιᾶ κοσμοθεωρία, ἀλλά προτοῦ ἀντιμετωπίσεις καθόλου τὰ γεγονότα.

Και γιά νά τὰ ποῦμε ἀκόμη πιό καθαρά και ἀκόμη πιό ξάστερα. Δέν συμβιβάζεται καθόλου μέ τήν έντιμότητα νά λές ὅτι τήν Έπανάσταση τήν έκαμαν οἱ κατώτερες λαϊκές τάξεις μόνο, ἀντίθετα πρὸς τοὺς προκρίτους και τοὺς εὔπορους και τοὺς ἄρχοντες, πού ἦσαν μέ τó μέρος τῶν Τούρκων. Καί νά πεις, δηλαδή, ὅτι ὁ Ἄνδρέας Μιαούλης ἢ ὁ Κωνσταντῖνος Κανάρης ἦσαν ἢ μοῦτσοι ἢ συνεργάτες τῶν Τούρκων. Καί παλαιότερα στὰ Ὀρλωφικά ὅτι ὁ Δασκαλογιάννης πού ἀναφέραμε παραπάνω, πού ἦταν πλούσιος караβοκύρης και πολύ γραμματισμένος (τόν έλεγαν Δασκαλογιάννη γιά τή μόρφωσή του, και ὄχι πώς ἦταν στ' ἀλήθεια δάσκαλος), ὅτι ἦταν σύμμαχος τῶν Τούρκων, και γι' αὐτό οἱ Τοῦρκοι, ὅπως είπαμε, τόν έγδαραν ζωντανό. Καί ἀκόμη δέν σέκει οὔτε στήν έντιμότητα οὔτε στήν στοιχειώδη, πιά, λογική, είναι ὀλότελα έξωφρενικό νά πεις ὅτι οἱ ἔμποροι πού εὔημεροῦσαν στή Ρωσία έκαναν τήν «Φιλική Έταιρεία» και έδωσαν ὅλο τους τó βιός, ἔμειναν κυριολεκτικά στήν ψάθα, θυσίασαν ὅ,τι είχαν και δέν είχαν (Σέκερης) γιά τήν

προετοιμασία τῆς Ἐπαναστάσεως, ἦσαν... συνεργάτες τῶν Τούρκων καὶ [σελ. 105] ἐχθροὶ πρὸς τὸν λαὸν ποὺ ἐπαναστάτησε!

Τὰ a priori σχήματα δὲν ἔχουν θέση στὴν ἱστορία. Ἡ ἱστορία γράφεται a posteriori. Ὑστερα δηλαδὴ ἀπὸ μιὰ ἀπροκατάληπτη, ἐπιμελημένη καὶ ὅσο γίνεται πιὸ διονυχιστικὴ ἔρευνα τῶν γεγονότων.

Καὶ τώρα, ἀφοῦ τὰ ξεκαθαρίσαμε αὐτά, μόνο τώρα μπορούμε νὰ ἀντιμετωπίσωμε τὸ ἐρώτημά μας. Ποιὸς ἔκανε τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821;

B

Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο μήπως; Ὁχι. Αὐτὸ δὲν τὴν ἤθελε τὴν Ἐπανάσταση, καὶ ὁ Πατριάρχης τὴν ἀφώρισε. Βρέθηκαν μερικοὶ νὰ ποῦν πὼς τάχα ὁ τρομερὸς ἀφορισμὸς ἦταν εἰκονικός, ἔγινε μόνο γιὰ νὰ ξεγελάσει τοὺς Τούρκους. Δὲν μπορούμε νὰ τὸ πιστέψωμε αὐτό. Ὅταν ὁ ἀφορισμὸς ἦλθε καὶ στὸν Μωριά καὶ ἤθελε νὰ δέσει τὰ χέρια τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη, θὰ μπορούσε, βέβαια, ὁ Πατριάρχης νὰ εἶχε κατὰ κάποιον τρόπο διαμηνύσει στὸν λαὸν νὰ μὴν πάρουν στὰ σοβαρὰ τὸν ἀφορισμὸ. Τέτοιο πρᾶγμα ὅμως δὲν ἔγινε, γιατί, ἀπλούστατα, ὁ ἀφορισμὸς ἦταν ἀληθινὸς καὶ «σπουδαῖος». Ἐγινε στὰ σοβαρὰ, σοβαρώτατα.

Γιατί ὅμως ἔγινε ὁ ἀφορισμὸς; Τάχα γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸν Σουλτᾶνο, γιατί ὁ Πατριάρχης ἦταν τσιράκι του καὶ ὑπηρέτης τῶν θελημάτων του; Μὰ τότε, τρελλὸς λοιπὸν ἦταν ὁ Σουλτᾶνος Μαχμουτ ὁ Β΄, γιὰ νὰ κρεμάσῃ σὲ τέτοια κρίσιμη στιγμή ἕνα τόσο πιστὸ ὑπηρέτη καὶ πράκτορα καὶ συνεργάτη του; [σελ. 106] Ποιὸς μπορεῖ σ' ἀλήθεια, μὰ σ' ἀλήθεια, νὰ πιστέψῃ τέτοια πράγματα; Τὸ σκοινὶ ποὺ μ' αὐτὸ ἐκρέμασαν τὸν Πατριάρχη εἶναι ἡ probatio probatissima (ἡ ἀπόδειξη τῶν ἀποδείξεων) ὅτι τέτοιες εἰκασίαι δὲν ἔχουν τὴν παραμικρὴ βάση στὴν ἀλήθεια.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἄλλη. Ὁ Πατριάρχης δὲν ἤθελε τὴν Ἐπανάσταση, γιατί δὲν πίστεψε σ' αὐτήν. Ἐπίστεψε, ἀντίθετα, ὅτι ἡ Ἐπανάσταση, χωρὶς κανένα ξένο φίλο καὶ σύμμαχο μάλιστα, θὰ κατέληγε σὲ ἀποτυχία καὶ μ' αὐτήν στὸν ὀλοκληρωτικὸ μαρτυρικὸ θάνατο ὀλοκλήρου τοῦ Γένους. Αὐτὸ ἐπίστευε ὁ Πατριάρχης, καὶ γι' αὐτὸ ἔκανε τὸν ἀφορισμὸ. Κί ἄς θυμηθοῦμε ὅσα εἶπαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀναπόφευκτη ἀμφιταλάντευση ἀνάμεσα στὸν ἥρωισμό ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, στὴν σύνεση τοῦ ὑπεύθυνου ἡγέτη ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὰ γεγονότα, βέβαια, εὐτυχῶς, τὸν ἔβγαλαν πλανεμένο. Ἀλλά, ἂν εἶναι νὰ κατηγορήσωμε τὸν Πατριάρχη, γιατί δὲν ἦταν προφήτης, γιατί, ὅταν ἔβγαζε τὸν ἀφορισμὸ, δὲν εἶχε προβλέψῃ τὴν... ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου... ἔ, προτοῦ νὰ τὸν λιθοβολήσωμε, ἄς τὸν κοιτάξωμε καλὰ-καλὰ στὴν ἀγχόνη, κί ἄς θυμηθοῦμε πάλι τὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη: «Μὴν λησμονῆτε τὸ σχοινί, παιδιὰ, τοῦ Πατριάρχου».

Μὰ ἂν ἡ Ἐπανάσταση δὲν ὀφείλεται στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, δὲν ὀφείλεται, βέβαια, οὔτε καὶ σὲ κείνους ποὺ ἤθελαν νὰ φέρουν ὡς τὴν Ἑλλάδα τίς ιδέαι τῶν Γάλλων Ἐγκυκλοπαιδιστῶν, τοῦ Βολταίρου, μὲν πού καὶ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, σὰν ξεσηκωμὸς, ἔπαιξε, ὅπως εἶδαμε, σημαντικώτατο ρόλο. Ὅμως ἡ

Ἑλληνική Ἐπανάσταση δὲν ἦταν ἔργο [σελ. 107] τῶν λογίων τῆς Διαφωτίσεως καὶ τῶν νέων ἰδεῶν. Τὴν Ἐπανάσταση δὲν τὴν ἔκαμε, εἶπαμε, οὔτε ὁ Πατριάρχης, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, ὁ κήρυκας τῶν «νέων ἰδεῶν». Ἄν ἀπὸ τὸν Κορυδαλλέα ἐπεριμέναμε, ... ἀκόμη θὰ εἶμαστε ραγιᾶδες!

Γ

Ἡ 25η Μαρτίου 1821 ἔχει καθιερωθῆ (ἀνεξάρτητα ἀπὸ διαφωνίες γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἡμερομηνία) νὰ θεωρῆται ὡς ἡ ἡμέρα ὅπου ἐξέσπασε ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ ὅμως ὁ ἀγῶνας ἄρχισε πολὺ νωρίτερα. Ἐκείνη τὴν ἡμέρα τοῦ 1814, ὅταν στὴν Ὁδησσὸ τρεῖς ἔμποροι, Ἕλληνες, ἀλλὰ κάθε ἄλλο παρὰ ραγιᾶδες, ὁ Σκουφᾶς, ὁ Τσακάλωφ καὶ ὁ Ξάνθος, ἔκαναν τὸν πόνο ἀπόφαση καὶ τὸν στεναγμὸ σχέδιο, γιὰ νὰ ὀργανωθῆ ὁ ξεσηκωμός. Καὶ τὸ σχέδιο ἔγινε ἔργο. Καὶ ἐπειδὴ ἔγινε ἔργο, ἔγινε ἐπανάσταση.

Αὐτὸ ἦταν τὸ ξεκίνημα γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ ραγιᾶ. Καὶ ἐδῶ, ὅσο καὶ νὰ πασχίσεις μὲ σχήματα a priori, δὲν μπορεῖς νὰ χῶσεις τὶς ταξικὲς διακρίσεις, διότι, ἀπλούστατα, ἡ προσπάθεια τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας δὲν περιωριζόταν σὲ ὠρισμένη κοινωνικὴ τάξη. Ἦταν ἓνα ξεκίνημα ἀληθινὰ πανελλήνιο. Ἀπὸ τὴν Ὁδησσὸ ροβόλησε ὡς τὶς νότιες ἐσχατιὲς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀγκάλιασε ὅλο τὸ δοῦλο Γένος. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια... ἂν βέβαια ἐνδιαφερώμαστε γιὰ τὴν ἀλήθεια!

Καὶ στὴν ἐπανάσταση αὐτὴ ἔπαιξε ρόλο [σελ. 108] ἀποφασιστικὸ ἢ ψυχικὴ δύναμη. Καὶ τὴν ψυχικὴ αὐτὴ δύναμη τὴν ἔδωσαν οἱ δυὸ παράγοντες ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν σὲ τοῦτο τὸ βιβλίο. Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπ' τὸν Χριστιανισμὸ. Ἡ ἐπανάσταση ἔγινε... μὰ χριστιανοὶ καὶ ὄχι ἄθεοι ἢ θρησκευτικὰ ἀδιάφοροι τὴν ἔκαμαν. Ἀπ' αὐτὴ τὴ χριστιανικὴ Πίστη παίρνανε δύναμη ἀλλὰ καὶ καρτερία, καὶ αὐτὴ ἡ χριστιανικὴ Πίστη, ἂν δὲν ἔσβηνε τὶς μικρότητες, δὲν τὶς ἄφηνε ὅμως νὰ σβήσουν τὴν Ἐπανάσταση.

Ὅμως ἡ χριστιανικὴ αὐτὴ Πίστη ἐτόνωσε τὸ δοῦλο, ἀλλὰ ἐπαναστατημένο Γένος, συνταιριασμένη μὲ τὴν ὄνειροπόληση τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ. Ὁ ἐπαναστατημένος ραγιᾶς ἦταν πιά Ἕλληνας. Θυμόταν πάντα τὸν Μαρμαρωμένο Βασιλιά, τὸν τελευταῖο αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, καὶ πίσω ἀπὸ αὐτόν, τὴν σειρὰ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, καὶ πίσω ἀπὸ αὐτοὺς ὠνειρευόταν τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅσο λίγο κι' ἂν τὴν ἤξερε. Ὁ Χριστιανισμὸς τοῦ ἔδινε τὴν Πίστη καὶ τὴν δύναμη. Ἡ Ἀρχαία Ἑλλάδα τοῦ ἔδινε τὴν φιλοδοξία καὶ τὸ ὄνειροτόλημα. Κι' ὅταν ἡ Ἐπανάσταση τελείωσε, ὁ ραγιᾶς, ποὺ δὲν ἦταν πιά ραγιᾶς, ἀναπνέοντας τὸν ἀέρα τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἦταν «ἀπ' τὰ κόκκαλα βγαλμένη τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά», ἔνωθε τὴν ἐλευθερία αὐτὴ σὰν ἐλευθερία νὰ εἶναι χριστιανὸς καὶ ἐλευθερία νὰ εἶναι Ἕλληνας.

[σελ. 109]

Δ

Τώρα μένει και κάτι άλλο που πρέπει να ξεκαθαρίσωμε. Βέβαια, τὸ εἶπαμε και παραπάνω, ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἐπῆρε πολλὰ ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1789. Ἐπῆρε πρῶτα τὴν ἐνθάρρυνση γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ κατὰ τοῦ Τυράννου, τοῦ Σουλτάνου, πού, ὅπως και νὰ τὸ κάνεις, ἦταν ἀσύγκριτα χειρότερος ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ τῆς Γαλλίας. Ἐπῆρε ἔπειτα κῦρος, γιὰ νὰ σπρώξει πρὸς τὸν φιλελληνισμό τῶν φιλελευθέρων στοιχείων τῆς Εὐρώπης. Φυσικά, ἔλεγαν ὅτι, ἀφοῦ ἦταν ἀπόλυτα δικαιολογημένος ὁ ξεσηκωμὸς κατὰ τοῦ Λουδοβίκου τῆς Γαλλίας, ἀσύγκριτα πιὸ δικαιολογημένος ἦταν ὁ ξεσηκωμὸς κατὰ τοῦ Σουλτάνου. Καὶ ἀκριβῶς κατὰ τοῦ Σουλτάνου ἐζήτησε νὰ ξεσηκώσει ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς ὁ Ρήγας Φεραῖος στὴν προκήρυξη πού ἔβγαλε τὸ 1797.

Ὅμως, προσοχὴ στὴ μεγάλη, τὴν τεράστια διαφορά. Ὁ τύραννος πού λεγόταν Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ τῆς Γαλλίας εἶχε τὸν τίτλο «ἡ Αὐτοῦ Χριστιανικωτάτη Μεγαλειότης» (Sa Majesté très chrétienne), και ἦταν φυσικὸ στὸν πόλεμο κατὰ τοῦ τυράννου αὐτοῦ τὰ βόλια νὰ παίρνουν και τὸν Χριστιανισμό. Ὁ τύραννος ὅμως πού λεγόταν Σουλτάνος ἦταν ὁ ἀντίχριστος. Ὁ ἀγώνας, λοιπόν, κατὰ τοῦ Σουλτάνου ἦταν ταυτόχρονα και ἀγώνας κατὰ τοῦ ἀντιχρίστου. Γι' αὐτό, ὅσο και ἂν ἡ λογία μερὶς τοῦ δούλου γένους εἶχε ἀρχίσει νὰ διαποτίζεται κί ἀπὸ τὶς ιδέες τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν και τοῦ Βολταίρου, ὅμως πρῶτα-πρῶτα ἔνα ἀπειροστὸ μόνο μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ [σελ. 110] γένους ἐπῆρε εἶδηση ἀπὸ ὅλ' αὐτά, και πάλι ἐδῶ ἡ ἐπίδραση ἦταν δημοκρατία, ἐλευθερία, ἰσότης, ἀδελφότης (βλέπε και τὴν ἐπιγραφή στὴν διακήρυξη τοῦ Ρήγα) και ὄχι, ποτὲ ἀντιχριστιανισμός. Ἄς τολμήσω νὰ πῶ ὅτι ὁ Βολταῖρος ἦλθε στὴν Κωνσταντινούπολη ἐκχριστιανισμένος. Ἐβοήθησε, βέβαια, νὰ φύγουν πολλὲς στενοκεφαλίες και νὰ ἐπικρατήσῃ μιὰ φιλάνθρωπη εὐρύτης ἀντιλήψεων, ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ ὠδηγοῦσαν ὄχι σὲ μιὰν ἄρνηση ἀντιχριστιανικῆ, ἀλλὰ σ' ἔνα χριστιανικὸ ἀνθρωπισμό.

Αὐτὰ ὅλα τὰ βλέπομε και στὰ συντάγματα πού ἔδωσαν στὸ ἐπαναστατημένο γένος οἱ ἐθνικὲς συνελεύσεις τῆς Ἐπιδαύρου (1821), τοῦ Ἄστρους (1823), τῆς Τροιζῆνος (1827). Τὰ συντάγματα αὐτὰ ἦσαν πέρα γιὰ πέρα δημοκρατικά, ἦσαν τὸ up to date τῆς δημοκρατικῆς ἐξελίξεως, ἀλλὰ ἀρχίζαν ὅλα «Ἐν ὀνόματι τῆς Ἁγίας και ἀδιαιρέτου Τριάδος...», και αὐτὴ ἡ ἐπίκληση κάθε ἄλλο παρὰ κατὰ συνθήκην ἦταν.

Και κάτι ἄλλο. Γιὰ νὰ ὀρίσουν τὰ συντάγματα, και τὸ πρῶτο κί ὅλας σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1822, γιὰ νὰ ὀρίσουν, λοιπόν, ποῖοι εἶναι Ἕλληνες, ὀρίζουν, στὴν παράγραφο β΄ «ὅσοι αὐτόχθονες κάτοικοι τῆς ἐπικρατείας τῆς Ἑλλάδος πιστεύουσιν εἰς Χριστὸν εἰσὶν Ἕλληνες». Και αὐτολεξεὶ τὸ ἴδιο, ἡ παράγραφος β΄ τοῦ «Ὁργανικοῦ Νόμου τῆς Ἐπιδαύρου» τοῦ 1823 (Δευτέρα Ἐθνικὴ Συνέλευσις τοῦ 1823 στὸ Ἄστρος) και ἄρθρον 6 παράγραφος α΄ τοῦ «Πολιτικοῦ Συντάγματος τοῦ 1827» τῆς Τροιζῆνος.

Και πάρα πέρα. Στὰ συντάγματα αὐτὰ βλέπεις [σελ. 111] τὴν ψυχικὴν ἐνότητα, τὴν ψυχικὴ στροφή τοῦ ἀγωνιζομένου ἔθνους πρὸς τὸ Βυζάντιο. Ἡ § 4η΄ τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου λέει ὅτι: «ἄχρι τῆς κοινοποιήσεως τῶν εἰρημένων κωδίκων, αἱ πολιτικαὶ και ἐγκληματικαὶ διαδικασίαι βάσιν ἔχουσιν τοὺς νόμους τῶν

ἀειμνήστων ἡμῶν αὐτοκρατόρων». Τὸ ἴδιο «οἱ νόμοι τῶν ἀειμνήστων χριστιανῶν αὐτοκρατόρων» εἰς τὸ ἄρθρον π' τοῦ «Νόμου τῆς Ἐπιδαύρου» τοῦ 1823 (Συνέλευσις Ἄστρους), (Βλέπε καὶ τὸ γνωστότατο Διάταγμα τῆς Ἀντιβασιλείας τῆς 23 Φεβρουαρίου - 7 Μαρτίου 1835 «Περὶ Πολιτικοῦ Νόμου»).

Ἔτσι, στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ξαναφάνηκε ἡ σύνθεση Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ Γένος ποὺ ἀγωνίστηκε ἦταν Γένος τῶν Χριστιανῶν καὶ ἦταν Γένος τῶν Ἑλλήνων. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἦταν ἐνωμένα τόσον στερεά, ὥστε οἱ περιπέτειες τῆς Ἐπαναστάσεως ἐσφυρηλατοῦσαν τὴν ἐνότητα, δὲν τὴν πείραζαν καθόλου.

Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα συνεχίσθηκε ἡ ἐπανάσταση ὡς τὴν νίκη, ὡς τὴν ἵδρυση καὶ διεθνῆ ἀναγνώριση τοῦ ἀνεξαρτήτου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀλλά, βέβαια, μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ κράτους τὸ θέμα μας δὲν ἐτελείωσε, μπαίνει σ' ἄλλη φάση, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὸ τρίτο μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΜΑΣ ΠΟΡΕΙΑ

9. Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΜΑΣ ΠΟΡΕΙΑ

A

Τὴν 2/14 Σεπτεμβρίου 1829 μὲ τὴ συνθήκη τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τὴν 22 Ἰανουαρίου / 3 Φεβρουαρίου 1830 μὲ τὴν διακήρυξη Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας δημιουργήθηκε καὶ ἀνεγνωρίσθη διεθνῶς τὸ ἐλεύθερο Ἑλληνικὸ κράτος, ὕστερα ἀπὸ τὴν Τουρκοκρατία.

Καὶ μόλις δημιουργήθηκε τὸ ἐλεύθερο Ἑλληνικὸ κράτος, ἀμέσως ἀνακαλύψαμε ὅτι κάναμε μισὴ δουλειά. Τὰ σύνορα τοῦ νέου κράτους ἔκλειναν ἀπειροστὸ μόνο τοῦ χώρου ποὺ σ' αὐτὸν ἦταν ἀπλωμένος ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμός. Καὶ ἀμέσως ἐσκέφτηκαν ἐκεῖνοι ποὺ ἔγιναν ἐλεύθεροι: Καλά, ἐλευθερωθήκαμε ἐμεῖς, ἀλλὰ μένει νὰ ἐλευθερώσωμε καὶ τὰ ἄλλα μας ἀδέλφια, ποὺ μένουν ἀκόμη ὑπόδουλα. Καὶ τὸ νὰ ἐλευθερώσωμε τοὺς δούλους ἀδελφούς μας εἶναι εὐγενέστερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐλευθερωθοῦμε οἱ ἴδιοι. Καὶ αὐτὴ ἡ ἰδέα, νὰ ἐλευθερώσωμε τὰ ἀδέλφια μας ποὺ μένουν ἀκόμη ὑπόδουλα, ἦταν ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Νὰ πᾶμε στὴν Πόλη, νὰ πᾶμε στὴν Ἁγιά-Σοφιά, ὅπου μᾶς περιμένει ὁ μαρμαρωμένος Βασιλιάς.

[σελ. 116] Καὶ αὐτὴ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα ἦταν ὁ μεγάλος ἐνωτικὸς δεσμὸς ἀνάμεσα σὲ Ἑλληνισμὸ καὶ Χριστιανισμὸ. Καὶ τὸ σύνθημα ἦταν Πίστις – Πατρίς. Πίστις, δηλαδὴ ἡ χριστιανικὴ, καὶ Πατρίς, ἡ αἰωνία Ἑλλάδα. Καὶ ἔτσι, μὲ αὐτὴ τὴν Μεγάλῃ Ἰδέα δὲν ὑπῆρχε κἂν θέμα Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ἀφοῦ γιὰ τὴν ἰδέα αὐτὴ Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς ἦσαν οἱ δυὸ πλευρὲς τοῦ ἴδιου νομίσματος.

B

Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς εἶχαν πάθει φθορά.

Ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχε πάθει φθορὰ ὅχι πιά ἀπὸ τὸ Θεοδόσιο τὸν Μέγα, ἀλλὰ διωγμένος ἀπὸ τὸ ὅτι μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση δὲν προσέξαμε τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἀλλὰ κολλήσαμε στὸ «ἀποκτεῖνον γράμμα», στίς συντακτικὲς καὶ τίς γραμματικὲς λεπτολογίες, καὶ δὲν γινόταν μιὰ ἐργασία βάρους, νὰ, σὰν ἐκείνη, φέρ' εἰπεῖν, τοῦ Werner Jaeger στὸ θεμελιακὸ καὶ πολὺκροτο ἔργο του *Παιδεία*. Δὲν ἔγινε τέτοια προσπάθεια νὰ ζωντανέψει ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, σὰν οὐσία καὶ ὄχι μόνο σὰν μορφή.

Ὅσο γιὰ τὸν Χριστιανισμὸ τώρα, ἡ Ἐκκλησία τῆς ἐλευθερωμένης Ἑλλάδας φαινόταν νὰ μὴν ἔχει πιά ἐθνικὴν ἀποστολή. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ δούλου Γένους ἦταν

ένα είδος έθναρχίας, και είχε σκοπό να ποιμαίνει, άφοϋ έλειπε έλληνικό κράτος, για να κυβερνά, τον ραγια. Η αλήθεια είναι πως και μετά την άπελευθέρωση μερικοί έπίσκοποι έζήτησαν να διατηρήσουν [σελ. 117] την κοσμικήν έξουσία τους. Άλλα δέν άργησαν να μάθουν ότι υπάρχει τώρα έλληνικό κράτος με Σύνταγμα, με νόμους, με κυβέρνηση, με άρχές και άρμοδιότητες. Έτσι, δέν τους έμενε άλλο από τις ιεροτελεσίες και τα τυπικά. Κι' έτσι έτέθη και ζήτημα περιορισμοϋ τής Έκκλησίας στα καθήκοντα που τής έμεναν κάτω από την έξουσία του κράτους. Και αυτό το έπεδίωξε ο Θεόκλητος Φαρμακίδης. Και έτσι ή χριστιανική διαφώτιση του λαοϋ έμεινε κυρίως έργο τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Και αυτός ο πνευματικός ξεσηκωμός ήταν έργο τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Και έδω «έπλειψει με διηγούμενον ο χρόνος» για τους μεγάλους οικόδόμους τής χριστιανικής άναγεννήσεως στον τόπο μας, από τον Κοσμά τον Αίτωλο (πριν από την Έπανάσταση) ως τον Ιωάννη Σκαλτσούνη, ως τον Βράιλα Άρμένη, ως τον Ευσέβιο Ματθόπουλο. Και έδω θα άναφέρω και δύο μορφές στις όποιες το έθνος για την περίοδο εκείνη πολλά όφείλει: τον Λέοντα Μελά (*Μικρός Πλούταρχος, Γεροστάθης*) και τον Δημήτριο Βικέλα. (Άς θυμίσω έδω και το έργο του «Συλλόγου προς διάδοσιν ώφελίμων βιβλίων»).

Άλλα συγχρόνως έγινε μιá υπόσκαψη τής χριστιανικής Πίστεως στη μορφωμένη κυρίως τάξη τής κοινωνίας μας από την άντιχριστιανική άρνηση. Και έδω ένα τέτοιο ρόλο κλονισμοϋ τής Πίστεως μέσα στην κοινωνία έπαιξε ή λεγομένη «Βιβλιοθήκη Φέξη». Και όλα αυτά, όπως να το πάρεις, έφεραν μιάν άποδυνάμωση στις μορφωμένες τάξεις τής κοινωνίας, και κατάντησε ή Πίστη να θεωρείται σαν κάτι για τον άμόρφωτο λαό, ένω οι μορφωμένοι έμεναν [σελ. 118] μακριά από την Πίστη.

Και στο σημείο αυτό πρέπει να πω κάτι. Οι μορφωμένοι εκείνης τής έποχής, στη μεγάλη τους πλειονοψηφία, έχαναν μέν την Πίστη, δέν έχαναν όμως το σεβασμό. Και το σύνθημα Πίστις – Πατρις έκανε ώστε, από εύγενέστερα έδω έλατήρια, να έπαναληφθή εκείνο που ο Will Durant ώνόμασε ένα gentlemen's agreement, μιá συμφωνία κυρίων άνάμεσα στην Έκκλησία και τους μορφωμένους. Οι μορφωμένοι τής Άναγεννήσεως θα έδειχναν σεβασμό προς την Πίστη και την Έκκλησία, και ή Έκκλησία δέν θα τους ρωτοϋσε αν πίστευαν στ' αλήθεια.

Στο μεταξύ ή Μεγάλη Ίδέα προχωρεί, άλλα κι' έδω χρειάστηκε να κονταροχτυπηθοϋν ή σύνεση απ' τή μιá μεριά, ο ήρωισμός, ήρωισμός μέχρις έξαλλοσύνης, από την άλλη. Έτσι, στα τέλη του ΙΘ' αιώνα, ιδρύθηκε μιá έθνική εταιρεία «Ο Έλληνισμός» και με φοβερή έξαλλοσύνη έπίεσε την κυβέρνηση Δηλιγιάννη να φθάσει στον πόλεμο του 1897, που χαρακτηρίστηκε ο ήλίθιος πόλεμος και μās έφερε ως το χειλός τής καταστροφής. Και όμως, έπειδή έμεσολάβησαν διάφοροι εύνοϊκοί παράγοντες, ιδίως ή μεσολάβηση του Τσάρου... και πάλι φθηνά την γλυτώσαμε! Όλα αυτά, πάντως, έφεραν μιάν έξασθένηση τής Μεγάλης Ίδέας, που λές κι' έπεσε στην νάρκη.

Γ

Καὶ τὸ 1912 νά την πάλι ἡ Μεγάλη Ἰδέα σ' ὄλο της τὸ μεγαλεῖο: Οἱ βαλκανικοὶ πόλεμοι καὶ τὸ σύνθημα **[σελ. 119]** Πίστις – Πατρίς ἀκόμη ἰσχυρότερο. Δὲν εἴχαμε ὅμως καλὰ – καλὰ συνέλθει ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, καὶ νὰ καὶ ξέσπασε ὁ παγκόσμιος πόλεμος, ἦλθε ὁ καταραμένος διχασμός, ἐθέριεψε τὸ προαιώνιο σαράκι τῆς φυλῆς, ἡ ἐγωπάθεια, κι' ὅλα αὐτὰ κατέληξαν στὴ μεγαλύτερη καταστροφή τῆς ἱστορίας μας, στὴν μικρασιατικὴ καταστροφή. Καὶ ὅταν ἐγίνε αὐτὴ ἡ μικρασιατικὴ καταστροφή ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς Μεγάλης Ἰδέας στὰ χρόνια αὐτά, ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος εἶπε ὅτι ἡ Μεγάλη Ἰδέα πέθανε, δὲν ὑπάρχει πιὰ Μεγάλη Ἰδέα.

Ναί, αὐτὴ ἡ Μεγάλη Ἰδέα πέθανε. Ἄντι νὰ λαχταρᾶμε πιὰ πῶς θὰ ἐλευθερώσωμε τοὺς σκλαβωμένους ἀδελφούς μας, τοὺς στριμώξαμε πρόσφυγες μέσα στὸ ἔδαφος τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας.

Ναί, ἀλλὰ κάποια ἄλλη Μεγάλη Ἰδέα πρέπει νὰ μπεῖ στὴ θέση της. Γιατὶ τοῦτο τὸ ἔθνος, πού, ὅπως ἐξηγήσαμε στὸ κεφάλαιο 2, στέκει κάτι μοναδικὸ μέσα στὸν κόσμον, ἔχει καὶ τοῦτο τὸ μοναδικό: Ὅτι μόνο σὰν μεγάλο ἔθνος μπορεῖ νὰ ζήσει. Μεγάλο ὄχι γεωγραφικά, οὔτε ἀπὸ τὴν ἄποψη πληθυσμοῦ, ἀλλὰ μεγάλο μὲ τὴν ἔννοια τῆς μεγάλης πνοῆς, τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

Δ

Καὶ ἀντὶ γιὰ τὴν Μεγάλη Ἰδέα, ὕστερα ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴ καταστροφή καὶ τὶς πρῶτες συγκινήσεις, ἃς ποῦμε ἀπὸ τὸ 1924 καὶ πέρα, ἦλθε ἕνα ἄλλο σύνθημα νὰ κατευθύνει τὴ ζωὴ τοῦ τόπου: Τὸ σύνθημα «πρόοδος». Ὅπως ἄλλοτε ὅλοι ἦσαν μὲ τὴ **[σελ. 120]** Μεγάλη Ἰδέα, τώρα, ὄχι ὅλοι, ἀλλ' ὅσο πήγαινε περισσότεροι, ἄρπαζαν τὸ σύνθημα πρόοδος καὶ ἠθελαν νὰ φαίνωνται προοδευτικοί.

Ἀλλὰ ἐπρόβαλε τὸ ἐρώτημα ἀδυσώπητο: Καλὰ, ὠραῖα, ἡ πρόοδος. Ἀλλὰ τί εἶναι πρόοδος, καὶ πότε ἕνα βῆμα πού κάνομε εἶναι βῆμα προόδου καὶ δὲν εἶναι βῆμα πρὸς τὰ πίσω, πρὸς τὸν παλιμπαρβαρισμό;

Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ δόθηκε ἡ πιὸ ἀπλῆ ἀπάντηση: Πρόοδος θὰ πεῖ τὸ νεώτερο. Κάθε τι τὸ νεώτερο, διότι εἶναι νεώτερο, εἶναι πρόοδος. Ἐτσι ἐφθάσαμε σ' ἐκεῖνο πού ἄλλοτε ὠνόμασα εἰδωλολατρία τοῦ χρόνου. Λατρεύομε τὸ χρονικὰ νεώτερο, σὰν ἀξιολογικὰ ἀνώτερο. Καὶ ὅταν λέμε νὰ χτίσωμε τὸ νεώτερο, ἐννοοῦμε νὰ γκρεμίσωμε τὸ παλαιό, χωρὶς νὰ ἐρευνοῦμε (αὐτὸ θὰ πεῖ εἰδωλολατρία τοῦ χρόνου) ἂν τὸ χρονικὰ νεώτερο εἶναι καὶ στ' ἀλήθεια ἀξιολογικὰ καλύτερο ἀπὸ τὸ παλαιό πού θὰ γκρεμίσωμε. Ἐτσι ἡ πρόοδος ταυτίστηκε μὲ τὸ γκρέμισμα, μὲ τὴν ἄρνηση τῶν ἀξιῶν πού τὸ παρελθὸν μᾶς εἶχε παραδώσει.

Ε

Και αυτό –τί παράξενο!– μᾶς ξαναφέρνει στη γραμμή μας που συνδέει τὰ ὅσα γράφονται σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο: Στὴ συναδέλφωση Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Γιατὶ καὶ τὰ δύο, καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, εἶναι παλιά, ὄχι καινούργια. Φαίνονται λοιπὸν σὰν ἀντιπροοδευτικά, ξεπερασμένα. Τὰ «προοδευτικά» στοιχεῖα δὲν ἀργοῦν νὰ ἀπαρνηθοῦν [σελ. 121] μαζὶ καὶ τοὺς ἀρχαίους καὶ τὸ Εὐαγγέλιο. Καὶ ἔτσι, τί περίεργη ἐξέλιξη, ἢ ἀπάντηση τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν πού παρέδωσε τὸ παρελθὸν ἔφερε τὴν συναδέλφωση Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Τὰ δύο ἄλλοτε διεστῶτα ἐνώθηκαν μπροστὰ στὴν ἐπίθεση πού τοὺς ἔγινε στὸ ὄνομα τῆς προόδου.

Ποῦ εἶναι τώρα οἱ παλαιὲς ἀντιθέσεις! Ποιὸς θυμᾶται τί εἶχε κάποτε λεχθῆ ἀπὸ χριστιανικὴ πλευρὰ ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων! Ποιὸς θυμᾶται πιά τὸν Θεοδόσιο τὸν Μέγα!

Καὶ ὅμως, ἀποδεικνύεται ὅτι καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς τὴν χρειάζονται τὴν πρόοδο. Χρειάζονται νὰ βαδίσουν «ἐν καινότητι πνεύματος καὶ οὐ παλαιότητι γράμματος». Καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς χρειάζονται τὸ καινούργιο, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι χρειάζονται καινούργια πνοή.

Ἀλλά, τούλάχιστον, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Χριστιανισμὸ, δὲν χρειάζεται νὰ ἐπεκταθοῦμε περισσότερο. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ σὲ ὅσα εἴπαμε γιὰ τὸν συγχρονισμένο Χριστιανισμὸ στὸ βιβλίο *Γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση*.

Ζ

Καὶ σὰν νὰ μὴ ἔφθαναν αὐτά, ἦλθε τώρα ἓνα ἄλλο θέμα γιὰ νὰ βοηθήσει στὴ συνεργασία Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Τὸ μεγάλο θέμα τῆς νεολαίας.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ στὸ βιβλίο μου *Οἱ νέοι καὶ ἡ ἐποχὴ μας*. Ἐδῶ προβάλλει [σελ. 122] τώρα τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν γενεῶν, τῆς νέας καὶ τῆς ὠριμης. Ἡ νεολαία, ἡ νέα γενεά, προβάλλει κυρίως σὰν τὰ «ὠργισμένα νειᾶτα», πού λένε: μὴν πιστεύετε κανένα πού ἔχει συμπληρώσει τὰ τριάντα χρόνια, ἐκτὸς ἐμᾶς τοὺς ἴδιους, φυσικά, πού θὰ ζητᾶμε νὰ μᾶς πιστεύετε, καὶ ὅταν ξεπεράσωμε τὴν ἡλικία αὐτή. Τὰ νειᾶτα, βλέπετε, ἓνα ξεχνοῦν: Ὅτι κάθε μέρα ὁ νέος εἶναι λιγώτερο νέος ἀπὸ ὅ,τι ἦταν χθές. Δὲν δέχεται ὅτι ὅπου νᾶναι θὰ γίνεи καὶ αὐτὸς «σκάρτος».

Ὅπως δὴποτε, γιὰ τὴν ὥρα ἡ νεολαία γκρεμίζει. Κί' ὅταν τὴ ρωτήσετε, καλὰ, τώρα γκρεμίζετε, τί θὰ χτίσετε στὴ θέση αὐτῶν πού γκρεμίσατε, ἀπαντοῦν: Σήμερα γκρεμίζομε. Αὔριο θὰ σκεφτοῦμε τί θὰ χτίσωμε. Χωρὶς νὰ σκεφθοῦν ὅτι αὔριο ἐκεῖνοι πού σήμερα γκρεμίζουν θὰ εἶναι στὸ περιθώριο. Καὶ ἄλλοι θὰ ἔλθουν νὰ χτίσουν, ἂν χτίσουν φυσικά!

Γιατὶ ὅμως, ἀλήθεια, γκρεμίζει ἡ νεολαία τὰ περασμένα, τὰ αἰώνια, ἅς ποῦμε, τὰ παραδοσιακά;

Φυσικά, όχι γιατί διαφωνεῖ με αυτά, ἀφοῦ δὲν τὰ ξέρει. Πῶς θὰ διαφωνήσει σ' ἐκεῖνα ποὺ τῆς εἶναι ἄγνωστα;

Γιατί, τώρα, τῆς εἶναι ἄγνωστα... Μά, σήμερα ποιὸς παρουσιάζει στὴ νεολαία μας τὰ παραδοσιακά; Κανένας σχεδόν. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἀκόμη τὸ μικρότερο κακό. Διότι προηγουμένως γινόταν κάτι τὸ πολὺ χειρότερο. Ὑπῆρχαν ἐκεῖνοι ποὺ καταπιάνονταν μὲ τὸ ἔργο νὰ παρουσιάσουν στὸ νέο τὸ αἰώνιο, τὸ παραδοσιακό, μὰ τὸ παρουσίαζαν μὲ τρόπο τόσο ξερό, τόσο ἀποκρουστικό, τόσο ἔξαλλο, πού... ὅταν ἔχεις τέτοιους φίλους τί τοὺς θέλεις τοὺς ἐχθρούς;

[σελ. 123]

Η

Καὶ στὸ μεταξύ ἡ παγκόσμια ἐξέλιξη προβάλλει ἓνα ἄλλο θέμα. Τὸ θέμα «κοινωνικὴ δικαιοσύνη». Καὶ τὸ θέμα αὐτὸ τὸ ἀντιμετωπίζουν μαζὶ Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς.

Τὸ ἀντιμετωπίζουν σὰν ὀφειλέτες. Γιατί, ἐδῶ, στὸ θέμα κοινωνικὴ δικαιοσύνη, πληρώνονται παλαιοὶ λογαριασμοί. Βεβαίως, τὰ Εὐαγγέλια καὶ ὅλη ἡ Καινὴ Διαθήκη, ἄλλως τε, εἶχαν πολλὰ διδάγματα κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Ἀλλὰ ποιὸς τὰ πρόσεξε αὐτά! Αἱ «μωραὶ ζητήσεις καὶ γενεαλογίαι καὶ ἔρεις καὶ μάχαι νομικαί» τὰ καταχώνιασαν ἐκεῖ στῆς λήθης τὰ βάθη. Ἦλθαν, βέβαια καὶ τὰ δείγματα μιᾶς ἀφυπνίσεως τῶν διδασμάτων αὐτῶν τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης στὴν «Ἐκλογή» τῶν Ἰσαύρων, στὴν προσπάθεια τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Λεκαπηνοῦ. Βρίσκεις ἐκεῖνο ποὺ δὲν εἶναι βέβαια ἀρκετό, εἶναι ὅμως ἓνα ὠραῖο ξεκίνημα. Ἄν τὸ ξεκίνημα αὐτὸ συνεχιζόταν... δὲν θὰ εἴχαμε σήμερα αὐτὰ ποὺ ἔχομε. Ἀλλὰ τὸ ὠραῖο, τὸ γνήσια χριστιανικὸ αὐτὸ ξεκίνημα κοινωνικῆς δικαιοσύνης δὲν συνεχίσθηκε. Ὅλα αὐτὰ ἐθάφτηκαν ἀπὸ τὶς ἔριδες μεταξύ εἰκονομάχων καὶ εἰκονολατρῶν σὰν «τὰ τῶν Ἰσαύρων ληρήματα». Καὶ συνεχίσθηκε ἡ ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο στὸ ὄνομα (τί φρίκη!) τοῦ Σταυροῦ, καὶ φθάσαμε ἐκεῖ ποὺ φθάσαμε. Νά γιατί ἡ κατάργηση τῆς «Ἐκλογῆς» τῶν Ἰσαύρων ἀπετέλεσε μιὰν ἐθνικὴ συμφορά! Καὶ δὲν ἦταν μόνο ἐθνικὴ συμφορά, ἦταν συμφορὰ παγκόσμια. Γιατί σ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸ τὸ Βυζάντιο ἦταν ὁ ἡγέτης τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Καὶ **[σελ. 124]** ὁ κόσμος ὅλος ἐπῆρε κακὸ δρόμο, καὶ βρίσκεται στὸ χάος ποὺ βρίσκεται σήμερα, γιατί τότε ὁ ἡγέτης αὐτὸς ἐπῆρε κακὸ δρόμο. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης ἡ κατάργηση τῆς «Ἐκλογῆς» τῶν Ἰσαύρων ὑπῆρξε τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα ποὺ τὸ πληρώνομε ἀκόμη, καὶ ὁ Θεὸς ξέρει πόσο μένει ἀκόμη νὰ τὸ πληρώσωμε.

Θ

Καὶ τώρα ἔρχεται ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ὄχι σὰν κοινωνικὴ δικαιοσύνη. Γιατί ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη εἶναι δ ι κ α ι ο σ ύ ν η . Καὶ ἡ δικαιοσύνη εἶναι

αίτημα πνευματικό και όχι απορροή τῆς ὕλης. Ὁ ὕλισμός ἔνα μόνο μπόρεσε νὰ παρουσιάσει, τὴν πάλη τῶν τάξεων. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου τὸ ἴδιο τὸ ἔνα μὲ τὸ ἄλλο.

Μιὰ λύση θὰ ὑπῆρχε, βέβαια, ὁ Χριστιανισμός, ἔστω καὶ τώρα, νὰ διεκδικήσει τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη σὰν δικό του θησαυρό. Ἀλλὰ τούτη ἡ χριστιανικὴ γενεὰ ἔχει ἄρα γε τὰ κότσια γιὰ τέτοια διεκδίκηση; Γιατί, γιὰ νὰ διεκδικήσει τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη, πρέπει νὰ ὁμολογήσει ὅτι ὡς τώρα τὴν παραμέλησε, διαπράττοντας ἕνα φοβερό, τὸ φοβερώτερο δυνατὸ ἀμάρτημα ἀπέναντι στοῦ χριστιανικοῦ νόμο. Μᾶς ἔχουν δὰ δοθῆ ἄρκετὲς εὐκαιρίες νὰ τὰ ποῦμε αὐτά. Ἡ χριστιανοσύνη, λοιπόν, πρέπει νὰ πεῖ τὸ «*ἡμάρτομεν, ἠνομήσαμεν, ἠδικήσαμεν ἐνώπιόν σου*». Νὰ πάρει τὸν δρόμο τοῦ ἀσώτου.

Ἀλλὰ ἡ σημερινὴ χριστιανοσύνη δὲν θέλει νὰ [σελ. 125] πάρει τὸν δρόμο τοῦ ἀσώτου. Καὶ γιὰ νὰ μὴν πάρει τὸν δρόμο αὐτὸ ἡ χριστιανοσύνη, ἔθαψε ὀλότελα τὸ αίτημα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἄφησε ἄλλους νὰ φέρουν στοῦ ὄνομα τοῦ ὕλισμοῦ τὴν πάλη τῶν τάξεων, τοὺς ἀκολούθησε ἀπὸ ἠττοπάθεια κι' ὄχι ἀπὸ δίψα τῆς δικαιοσύνης, καὶ ἔγινε ἐθελόδουλος, παρατρεχάμενος τοῦ ὕλισμοῦ.

I

Καὶ τώρα τί θὰ γίνε; Μά, ἀπλούστατα, εἴμαστε σὲ ζάλη. Ὡστόσο καὶ σήμερα, οἱ δύο ποταμοί, Ἑλληνισμός καὶ Χριστιανισμός, μπορεῖ νὰ μὴν φαίνωνται στὴν ἐπιφάνεια, καὶ ὅμως ὑπάρχουν σὰν ὑπόγεια ρεύματα, κι' ἂν προβάλουν πάλι στὴν ἐπιφάνεια, μποροῦν νὰ ξαναφέρουν τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν νέα ζωὴ ποὺ νὰ ἀξίζει νὰ τὴν ζῆ κανεῖς.

Μπορεῖ νὰ γίνε αὐτό; Αὐτομάτως ὄχι. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ γίνε μὲ μιὰ ἑλληνικὴ πορεία μὲ ἐπίγνωση, ὅταν οἱ δύο ποταμοί, Ἑλληνισμός καὶ Χριστιανισμός, βγοῦν πάλι στὴν ἐθνικὴ ἐπιφάνεια.

Ὁ θάνατος τοῦ φανατισμοῦ, ἡ εἰσπνοὴ ἀπὸ τὸν ἐθνικὸ ὄργανισμό τῶν αἰωνίων πνευματικῶν ἀξιῶν, ποὺ διαφαίνονται στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ λάμπουν στὴν χριστιανικὴ διδασκαλία, ἡ παλληκαριά, ὁ ἠρωισμός, ποὺ μόνο ἡ Πίστη μπορεῖ νὰ δώσει, θὰ φέρουν τὴν καινούργια μέρα. Καὶ σὰν κάτι νὰ λέει ὅτι «*ἡ νύξ προέκοψεν ἢ δὲ ἡμέρα ἤγγικεν*».

10. ΜΟΝΤΕΡΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

A

Καὶ τώρα, στήν ἐποχή μας, ὕστερα ἀπὸ τὸν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ἄς ποῦμε, τὸ Ἔθνος, ἢ μᾶλλον ἄς μὴν λέμε τὸ Ἔθνος, ὁ λαὸς μας μπαίνει σ' ἓνα πολιτισμὸ μοντέρνο, πού πάει νὰ διαδεχθῆ τὸν, ξεπερασμένο πιά, ἐλληνοχριστιανικὸ πολιτισμό. Σ' αὐτὸν τὸν μοντέρνο πολιτισμὸ δὲν ἔχουν θέση τὰ ἰδανικὰ τοῦ ἐλληνικοῦ Ἔθνους, καὶ μᾶλλον οὔτε ὁ ὄρος Ἔθνος ἔχει πιά ἐδῶ καμμιά θέση. Γι' αὐτὸ ἄλλως τε καὶ ἀντικαταστήσαμε τὴν λέξη Ἔθνος μὲ τὴν λέξη «λαός» (μόλο πού, ἐδῶ πού τὰ λέμε, λαὸς τί θὰ πεῖ κανεὶς δὲν ξέρει, ἀφοῦ, καὶ στὸ γλωσσικὸ ζήτημα, «λαός» ἐννοοῦνται οἱ ὀλωσδιόλου ἀμόρφωτοι ἄνθρωποι, ὁ κάπως μορφωμένος δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ λέγεται λαός).

Καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς οὔτε μὲ τὸ Βυζάντιο ἔχει τὴν παραμικρὴ σχέση, οὔτε, βέβαια, μὲ τὸν Πλάτωνα, ἀφοῦ πᾶμε νὰ τὸν ξεχάσωμε. Ἐκόψαμε πιά τὶς ρίζες καὶ τὶς χριστιανικὲς καὶ τὶς ἐλληνικὲς τοῦ πολιτισμοῦ μας, ἐκόψαμε κάθε τι τὸ «παραδοσιακό», ἐκόψαμε καὶ τὸν ὄρο ἐλληνοχριστιανικὸς πολιτισμός. Ὑπάρχει τώρα ἓνας «μοντέρνος πολιτισμός», [σελ. 128] πού τὶς ρίζες του τὶς ἔχει στὴ γενεά μας. Τὸ χρονικὸ ὄροσημο εἶναι, ἄς ἐπαναλάβωμε, ὁ δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος.

Ναί, ἀλλὰ ὁ μοντέρνος αὐτὸς πολιτισμὸς ἀπὸ τί συνίσταται; Ἄν τὸν κρίνωμε μὲ τὴ φιλοσοφία τῶν ἀξιῶν, ποιὲς ἀξίες, λοιπόν, συγκροτοῦν τὸν μοντέρνο πολιτισμό;

Καὶ ἂν λέμε στ' ἀλήθεια πὼς εἴμαστε μοντέρνος πολιτισμὸς πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν γενεά μας καὶ ἀγνοεῖ τὸ παρελθόν, τότε τί διαθέτομε, γιὰ νὰ ἀπαρτισθῆ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ πολιτισμοῦ; Κί' ἂν στ' ἀλήθεια ἀπαρνηθοῦμε κάθε τι πού μᾶς ἐκληροδότησε τὸ παρελθόν, ἂν θεωρήσωμε τὶς αἰώνιες ἀξίες ξεπερασμένες, τότε τί μένει πού νὰ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ λέμε πὼς ἔχομε πολιτισμό, ἔστω καὶ μοντέρνο; Τότε γιατί εἴμαστε πολιτισμένοι ἄνθρωποι;

Πᾶμε νὰ κολλήσωμε στὴ νέα Εὐρώπη, ἐπειδὴ ἐμφανίζει πολλὰ τὰ ἀρνητικά. Ἀλλὰ ἡ Εὐρώπη ἔχει καὶ παρουσιάζει σήμερα θησαυροὺς ἀπὸ τὸ παρελθόν, καὶ σήμερα, ναί, σήμερα, πασχίζει νὰ τονώσει τὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.

Μὴ γελιώμαστε! Μὲ τὸ νὰ γίνωμε μοντέρνοι, πού κατάντησε ταυτόσημο μὲ τὸ «ἀρνητές», δὲν ἐγινήκαμε Εὐρωπαῖοι. Καὶ μεῖς οἱ ἴδιοι, ταξιδεύοντας, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, λέμε «πάω στὴν Εὐρώπη», ἐνῶ μὲ τὸν Ἑλληνοχριστιανικὸ πολιτισμὸ εἴμαστε στὴν κοιτίδα τῆς Εὐρώπης!

Ἀλλὰ μήπως εἴμαστε κἄν Βαλκάνιοι; Οἱ Ρουμάνοι εἶναι Βαλκάνιοι, ἀλλὰ δὲν ἀπαρνοῦνται τὸν παραδεδομένο πολιτισμό τους, καὶ ὅ,τι κοινωνικὸ σύστημα καὶ ἂν ἔχουν, εἶναι πάντως γαντζωμένοι στὴν **[σελ. 129]** λατινικὴ τους παράδοση. Οἱ Γιουγκοσλαῦοι δὲν ξέρω τί ἐπιδράσεις ἔχουν ὑποστῆ ἀπὸ τὸν κομμουνισμό, ἀλλὰ εἶναι Σλαῦοι καὶ δὲν ἀπαρνοῦνται τὴν σλαυϊκὴ τους παράδοση. Δυὸ λαοὶ εἶναι ποὺ μποροῦμε κάπως νὰ τοὺς χρησιμοποιήσωμε, γιὰ νὰ ποῦμε πὼς ἔχομε καὶ μεῖς κἄτι παρόμοιο: Ἡ Ἀλβανία καὶ ἡ Βουλγαρία.

Πολιτιστικὰ ἡ «μοντέρνα» Ἑλλάδα τί ἔχει νὰ παρουσιάσει; Γιατί τάχα εἴμαστε πολιτισμένη χώρα; Ἐπειδὴ ἀρχιτεκτονικὰ ἐφτιάξαμε μιὰ πρωτεύουσα ποὺ οἱ Γάλλοι τὴν ὠνόμασαν «μπετονούπολι», ἐπειδὴ στὴ ζωγραφικὴ καὶ στὴ μουσικὴ ἀνασκαλεύομε τὰ καλάθια τῶν ἀχρήστων ἄλλων λαῶν, γιὰ νὰ τὰ παρουσιάσωμε μοντέρνα ζωγραφικὴ μας καὶ μοντέρνα μουσικὴ μας;

Ποιοὶ εἶναι οἱ συγγραφεῖς μας – καὶ ἐννοοῦμε συγγραφεῖς μὲ κῦρος παγκόσμιο ποὺ νὰ θυμίζει τὸ κῦρος ποὺ εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς μας, ποὺ τοὺς πετᾶμε τώρα σὰν ξεπερασμένους καὶ δὲν δικαιούμεθα, ἐπομένως, νὰ τοὺς ἐπικαλούμεθα, σὰν τίτλους καὶ τοῦ μοντέρνου πολιτισμοῦ μας; – Τί, τέλος πάντων, ἔχει προσφέρει αὐτὸς ὁ μοντέρνος πολιτισμός;

B

Καὶ τώρα, μιὰ καὶ εἶπαμε ὅτι ἔχομε ἓνα μοντέρνο πολιτισμό, ἃς τὸ δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τί εἶναι τέλος πάντων στὴν οὐσία του ὁ μοντέρνος αὐτὸς πολιτισμός μας. **[σελ. 130]** Ὁ μοντέρνος αὐτὸς πολιτισμὸς ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἄρνηση, καὶ δὴ ἀπὸ τὴν ἄρνηση τοῦ παραδοσιακοῦ. Ἴσως ἡ πιὸ κοινόχρηστη λέξη στίς ἡμέρες μας εἶναι ἡ λέξη «ξεπερασμένος», ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ κάθε τι «παραδοσιακό», καὶ μ' αὐτὸ τὸ «ξεπερασμένο» λὲς τὸ πᾶν, πρὸ πάντων μ' αὐτὸ δικαιολογεῖς τὸ γκρέμισμα τοῦ παντός. Ἡ ἄρνηση τοῦ παραδοσιακοῦ εἶναι ἡ βάση τοῦ μοντέρνου πολιτισμοῦ. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ πῶ πὼς σ' αὐτὸ ἔχομε ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες μιὰ θλιβερὴ πρωτοτυπία. Καὶ ἄλλοι λαοὶ ζητοῦν νὰ ξεγαντζωθοῦν ἀπὸ τὸ παραδοσιακό, μὲ τὴν ἔννοια πὼς θὰ βελτιώσουν ἐκεῖνο ποὺ παρέλαβαν, γιὰ νὰ βάλουν στὴ θέση του κἄτι ποὺ εἶναι καινούργιο, ἀλλὰ καὶ ποὺ τὸ κρίνουν σὰν καλύτερο. Ἐμεῖς, τὸ περασμένο τὸ πετᾶμε, ἐπειδὴ εἶναι περασμένο, καὶ τὸ καινούργιο τὸ λατρεύομε καὶ τὸ ἐπιβάλλομε ἔτσι, μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ εἶναι καινούργιο, χωρὶς κἄν νὰ τολμήσωμε νὰ τὸ κρίνωμε. Ἄν τὸ καινούργιο δὲν μᾶς ἀρέσει, τόσο τὸ χειρότερο γιὰ μᾶς. Νὰ μάθωμε νὰ μᾶς ἀρέσει. Θὰ τὸ συνηθίσωμε μὲ τὸν καιρὸ. Ὅμως, ἄρά γε, ὅταν πιά τὸ συνηθίσωμε, θὰ εἶναι μοντέρνο ἢ ξεπερασμένο;

Καί, γιὰ νὰ ποῦμε ἓνα παράδειγμα, θὰ ἀναφέρωμε τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Ὅτι δὲν ἔχει ἡ «Συζήτησις» κανένα γλωσσικὸ φανατισμὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ γλῶσσα ποὺ χρησιμοποιεῖται σὲ τοῦτο τὸ βιβλίον. Ὅμως ἐκείνη ἡ μανία νὰ μὴ λέμε τίποτε, μὰ τίποτε ποὺ νὰ θυμίζει κάποια μὀρφωση, αὐτὸ εἶναι κἄτι ποὺ πραγματικὰ φθάνει στὸ παράλογο. Στὰ δικαστήρια, λέει, δὲν πρέπει πιά ὁ δικηγόρος νὰ πεῖ γιὰ μιὰ

υπόθεση τὸ καθιερωμένο «κρατεῖται», γιατί ὁ [σελ. 131] λαὸς λέει «κρατιέται». Μά, ποιὸς λαός; Ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἔλθει στὸ δικαστήριο ξέρει τὸ «κρατεῖται» καὶ πρέπει νὰ βιάσει τὸν ἑαυτό του, γιὰ νὰ τὸ πεῖ «κρατιέται». Καὶ ἂς ἐπαναλάβωμε τὴν ἐρώτηση. Λαὸς εἶναι, δηλαδή, μόνο ἐκεῖνος ποὺ ἐστερήθηκε τὴ μὀρφωση; Καὶ μόνο αὐτὸν θὰ ἔχωμε ὀδηγό, γιὰ νὰ μάθωμε ποιά εἶναι ἡ γλῶσσα μας;

Καὶ τὸ ἄλλο. Σὲ μᾶς τὸ γλωσσικὸ ἔγινε θέμα πολιτικὸ καὶ ἀντιμετωπίζεται ἄψε-σβῆσε μὲ τὴν κρατικὴ ἐπιβολὴ ποὺ ἀσκεῖται γιὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος. Μιὰ χώρα, ὅμως, ὅπου ἡ γλῶσσα τῆς ἀλλάζει μὲ ὄργανο τὴν κρατικὴ ἐπιβολὴ, μόνο γι' αὐτό, δὲν εἶναι πολιτισμένη χώρα.

Καὶ γιὰ νὰ τὸ κάνωμε ἀκόμη καθαρώτερο. Ὅταν ἡ λογοτεχνία μας, ἡ ποίηση πρῶτα καὶ ὁ πεζὸς λόγος, ἀγκάλιασαν τὴ δημοτικὴ, αὐτὸ ἦταν πολιτισμός, γιατί ἔγινε ἀβίαστα. Ὅταν ὅμως ἐκδίδεται διαταγὴ ὅπου ἀπὸ ὠρισμένη ἡμερομηνία τὰ δημόσια ἔγγραφα θὰ γράφονται στὴ δημοτικὴ, αὐτὸ εἶναι πολιτικὴ σκοπιμότης, ὅ,τι θέλετε εἶναι, πολιτισμός ὅμως δὲν εἶναι. Πῶς τὸ θέλετε, ἀντιτίθεται στὸν πολιτισμὸ νὰ λύνονται μὲ βία θέματα ὅπου τὸν λόγο ἔχει ἡ ἀβίαστη ἐξέλιξη.

Γ

Ἀλλὰ ἂς ἔλθωμε τώρα σ' ἓνα ἄλλο θέμα, ὅπου φαίνεται ὁ μοντέρνος πολιτισμὸς μας. Εἶναι τὸ θέμα δικαιοσύνη.

Δικαιοσύνη εἶναι τὸ ἀσφαλέστερο καὶ εὐγενέστερο [σελ. 132] κριτήριον τοῦ ἂν ὑπάρχει πολιτισμός. Τὰ ἔθνη τῆς Δυτικῆς Εὐρώπῃς ἔδειχναν τὸν πολιτισμὸ τους ἀπὸ τὴν δικαιοσύνη, καὶ εἰδικώτερα ἀπὸ τοὺς δικαστὰς ποὺ εἶχαν νὰ παρουσιάσουν. Ἡ μεγαλύτερη λάμψη τῆς Ἀγγλίας σὰν ἡγέτιδος τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὁ Ἄγγλος δικαστής. Μά, μήπως ἡ Γερμανία; Εἶναι γνωστότατο δὰ αὐτὸ ποὺ λέμε γιὰ τὸν βασιλέα τῆς Πρωσσίας Φρειδερίκο τὸν Μέγα. Ἄς μᾶς συγχωρεθῆ νὰ τὸ ἀναφέρωμε μὲ λίγες λέξεις. Ὁ βασιλιάς εἶχε τὸ παλάτι τοῦ Σὰν-Σουσί στὸ Πότσνταμ. Καὶ γείτονά του εἶχε ἓνα μυλωνᾶ, ποὺ ὁ ἀνεμόμυλός του δὲν ἄφηνε τὸν βασιλιά νὰ κοιμηθῆ. Ὁ βασιλιάς ζητᾶ ἀπὸ τὸν μυλωνᾶ νὰ τοῦ πουλήσῃ τὸν μύλο. Ὁ χωρικὸς ἀπαντᾶ ὅτι δὲν πουλᾶ τὸν μύλο του, γιατί τὸν ἔχει σὰν ἱερὴ κληρονομιά ἀπὸ τὸν πατέρα του κί' ἀπὸ παπποῦ πρὸς πάππου. Τότε, τοῦ μὀνάει ὁ βασιλιάς, θὰ τοῦ πάρει τὸν μύλο διὰ τῆς βίας. «Ναί, ἀνταπαντᾶ ὁ μυλωνᾶς. Θὰ μποροῦσε νὰ τὸ κάνει αὐτὸ ὁ βασιλιάς, ἂν δὲν ὑπῆρχαν δικαστήρια στὸ Βερολῖνο». Καὶ τόσο χάρηκε ὁ Φρειδερίκος πῶς ὁ λαὸς ἔχει τέτοια ἐμπιστοσύνη στὴ δικαιοσύνη τῆς χώρας του, ὥστε τὸν ἄφησε ἡσυχὸ μὲ τὸν μύλο του, ποὺ ἀκόμη σήμερα βρίσκεται στὴ θέση του.

Καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, εὐθύς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ἄρχισε μὲ μιὰ δικαιοσύνη πολὺ ἀνώτερη ἀπὸ τὸν κατὰ τὰ λοιπὰ μέσον ὄρο τοῦ πολιτισμοῦ μας. Εἶχαμε δικαστὰς ποὺ ἦταν πραγματικὰ καμάρι τοῦ Ἑθνους. Ποιὸς θὰ ὑπολογίσει τί ἐστοίχισε σὲ τοῦτον ἢ ἐκεῖνο τὸν δικαστὴ τὸ νὰ εἶναι πιστὸς στὴ φωνὴ τῆς συνειδήσεώς του καὶ ἀντάξιός τῆς ἀποστολῆς του, ποὺ τὴν ἔνωθε ἱερὴ ἀποστολή;

Καὶ ἡ ἱερὴ **[σελ. 133]** ἀποστολὴ τοῦ δικαστοῦ εἶναι δύσκολη. Θὰ τολμήσω νὰ πῶ, εἶναι ἀποστολὴ σταυροῦ. Πόσες φορές ὁ δικαστὴς ἐπιτελεῖ τὸ καθῆκον του νὰ ἀπονεύει τὸ δίκιο, νὰ χαρακτηρίσει ἕνα σὰν ἀθῶο, ἔστω καὶ ἂν οἱ πολλοὶ τὸν φωνάζουν ἔνοχο, καὶ νὰ κηρύξει τὸν ἔνοχο ἔνοχο, ἔστω κ' ἂν αὐτὸ θὰ τοῦ στοιχίσει τὴν ἔχθρα τῶν πολλῶν ἢ τῶν ἰσχυρῶν. Πόσες φορές ὁ δικαστὴς δὲν αἶρει τὸν σταυρό του! Ἀλλὰ τότε μόνο εἶναι δικαστὴς. Ἀλλιῶς, ὅταν τοῦ ζητᾶμε νὰ ρωτᾶει ὄχι τὴν συνείδησή του, ἀλλὰ τὸ πεζοδρόμιο ἢ τὴν ἐκάστοτε κυβέρνησι, τοῦ ζητᾶμε νὰ μὴν εἶναι πιὰ δικαστὴς. Δικαστὴς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἔχει τὴν δύναμη νὰ χτυπήσει τὸν «προεδρικὸν κώδωνα» καὶ στοὺς ὄχλους καὶ στὴν κυβέρνησι καὶ στὶς ἐφημερίδες καὶ νὰ πεῖ: «Σιωπὴ! Ἐγὼ ἐρεύνησα τὴν ὑπόθεσι, ἐγὼ ξέρω, ἐγὼ εἶμαι ἀρμόδιος, ἐγὼ ἀποφαίνομαι». Ὅταν δὲν τὸ πεῖ αὐτό, ἀλλὰ ἀφήσει νὰ τὸν παρασύρει τὸ ρεῦμα τῆς στιγμῆς, τότε δὲν δικάζει. Ὑπακούει στὴν φωνὴ τοῦ ὄχλου. Δὲν εἶναι δικαστὴς. Καὶ ἕνας πολιτισμὸς ποὺ δὲν ἔχει δικαστὰς εἶναι ὅ,τι ἄλλο θέλετε, ἀλλὰ πολιτισμὸς δὲν εἶναι.

Ναί, ἀλλὰ αὐτὰ ὅλα προϋποθέτουν συνείδησι ποὺ νὰ ἐπιβάλλεται, ἀντιμετωπίζοντας καὶ τὸν σταυρό. Καὶ αὐτὸ πάλι προϋποθέτει πνευματικὴ δύναμη, πνευματικὴ θεώρησι τῆς ζωῆς. Μὲ τὸν ὕλισμὸ ὅμως, τέτοια πνευματικὴ θεώρησι δὲν μπορεῖς νὰ ἔχεις. Γι' αὐτὸ καὶ μὲ τὸν ὕλισμὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει οὔτε δικαστικὴ συνείδησι οὔτε δικαιοσύνη. Μὴ γελιώμαστε, τὸν Τερτσέτη δὲν τὸν ἔκαμε ὁ ὕλισμός!

Ὅταν, λοιπόν, ἕνας πολιτισμὸς ἀπαρνεῖται τὴν **[σελ. 134]** πνευματικὴν βάση του, κόβει τὴν δυνατότητα νὰ ἔχει δικαιοσύνη. Σ' αὐτὸ δὲν χρειάζεται πιὸ πολλὴ συζήτησι. Qui vivra verra. Ὁ Θεὸς νὰ δώσει ἐκεῖνο ποὺ θὰ δοῦμε νὰ εἶναι ἡ ὑπερνίκησι τοῦ ὕλισμοῦ σὰν ξεπερασμένου, καὶ ὁμολογοῦμε πῶς ἔχομε τέτοιες ἐνθαρρυντικὰς ἐκδηλώσεις, πῶς ὁ ὕλισμὸς ἀρχίζει νὰ γερνάει.

Καὶ τώρα μπήκαμε στὸ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα. Ὁ πολιτισμὸς ὡς τώρα εἶχε μέσα του τὴν ἔννοια τοῦ ἁγίου. Καὶ τοῦ ἱεροῦ. Πολιτισμὸς ὑπάρχει, ὅταν σὲ μιὰ κοινωνία μιᾶ ἢ ἔννοια τοῦ ἱεροῦ. Ὅταν ὅμως θεωροῦμε τὴν ἔννοια τοῦ ἱεροῦ ξεπερασμένη, τότε ξεπερασμένο θεωροῦμε καὶ τὸν πολιτισμὸ, ἔστω καὶ ἂν τὴν βαρβαρότητα ποὺ ἔρχεται στὴ θέσι του τὴν ὀνομάσωμε «μοντέρνο πολιτισμὸ».

Γιὰ νὰ γυρίσωμε λίγο στὰ περὶ δικαιοσύνης, ἕνα μέσο γιὰ νὰ βρεθῆ ἡ ἀλήθεια καὶ νὰ ἀπονεμηθῆ ἡ δικαιοσύνη εἶναι καὶ ὁ ὄρκος, ποὺ τὸν σέβεται ἀκόμη καὶ ἐκεῖνος ποὺ δὲν πιστεύει. Ἔχει ἕνα σεβασμὸ σὲ κᾶτι ποὺ τὸ θεωρεῖ ἱερό. Ὅταν ὅμως ἡ ἔννοια τοῦ ἱεροῦ λείπει, λείπει ὁ ὄρκος. Γιατὶ μόνο μὲ τὶς ποινὲς τῆς ψευδορκίας δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ ὁ ὄρκος, σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ μέσα της δὲν μιᾶ ἢ ἔννοια τοῦ ἱεροῦ.

Ἔφερα, βέβαια, τὸ παράδειγμα τοῦ ὄρκου, ἕνα στὰ πολλὰ ποὺ θὰ μπορούσα νὰ ἀναφέρω. Καὶ ξαναγυρίζω, χωρὶς τὴν ἔννοια τοῦ ἱεροῦ, δικαιοσύνη δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει.

Δ

Άλλά, φυσικά, τὸ ἱερό δὲν χρειάζεται μόνο γιὰ νὰ **[σελ. 135]** λειτουργήσει καὶ νὰ νικήσει τὶς τόσες καὶ τόσες πιέσεις στὴν συνείδησή του ὁ δικαστής. Μήπως μπορεῖ, χωρὶς αὐτὸ τὸ αἶσθημα τοῦ ἱεροῦ, νὰ ὑπάρξει δάσκαλος ἄξιος τῆς ἀποστολῆς του, εἴτε νηπιαγωγὸς εἶναι αὐτὸς εἴτε καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου; (Στὸ θέμα δάσκαλος περιοριζόμαστε σὲ λίγες λέξεις, ἀκριβῶς γιὰτι εἶχαμε νὰ ποῦμε πολλά). Μήπως μπορεῖ νὰ ὑπάρξει δημόσιος λειτουργὸς ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἀντέχει στὶς τόσες πιέσεις καὶ τοὺς τόσους πειρασμοὺς ποὺ κάθε μέρα ἀντιμετωπίζει, ὅταν πρόκειται εὐσυνείδητα νὰ ἐκπληρώσει τὸ χρέος του; Καὶ ὁ γιατρός; Τοῦ ζητοῦμε νὰ τηρεῖ τὸν ὄρκο τοῦ Ἱπποκράτους, τὴν ὥρα ποὺ πασχίζομε νὰ τὸν πείσωμε ὅτι ὁ ὄρκος εἶναι «μπούρδα».

Τὸ παράξενο, λοιπόν, δὲν εἶναι πὼς ὑπάρχουν (καὶ δυστυχῶς ὑπάρχουν) γιατροὶ ποὺ ὀδηγὸ μέσα τους ἔχουν ὄχι τὸ ἱερό, ἀλλὰ τὸ συμφέρον καὶ τὸν χρηματισμὸ. Τὸ παράξενο εἶναι πὼς ὑπάρχουν (καὶ εὐτυχῶς ὑπάρχουν) ἀκόμη γιατροὶ ποὺ μέσα τους λειτουργεῖ τὸ αἶσθημα τοῦ ἱεροῦ, ποὺ τηροῦν τὸν ὄρκο τοῦ Ἱπποκράτους, ποὺ συμπάσχουν μὲ τὸν ἄρρωστό τους, ἀντὶ νὰ τὸν ἔχουν πηγὴ χρηματισμοῦ. Καί, ἐπαναλαμβάνομε, τέτοιοι γιατροὶ ὑπάρχουν, ἄξιοι τῆς ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης. Ἀλλὰ ἂν συνεχισθῆ (καὶ πολλές ἐλπίδες ἔχομε πὼς δὲν θὰ συνεχισθῆ) ἡ διεΐσδυση τοῦ ὑλισμοῦ, ὡς πότε θὰ ἔχωμε τοὺς καλοὺς γιατροὺς ἄξιους καὶ τοῦ τιμημένου τίτλου καὶ τῶν εὐγενῶν καθηκόντων καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης ποὺ εἶμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τοὺς δείχνωμε;

[σελ. 135]

Ε

Ὅ,τι εἶπαμε γιὰ τοὺς γιατροὺς ἰσχύει φυσικὰ γιὰ τοὺς ὑγειονομικοὺς γενικά, καὶ ἂς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ σταθοῦμε ἰδιαίτερα στὴν ἀδελφὴ νοσοκόμο.

Ἀρχικὰ ἡ ἀδελφὴ νοσοκόμος ἦταν «μοναχὴ» σὲ μοναχικὸ τάγμα ἢ σὲ μοναστήρι. Τὴν ἀποστολὴ τῆς τὴν θεωροῦσε ἱερή. Ὅταν ἦταν πλάι στὸ κρεβάτι τοῦ ἀρρώστου, θυμόταν τὸ κε' κεφάλαιο τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου καὶ στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρρώστου ἔβλεπε τὸν Ἰησοῦ Χριστό.

Ἐπειτα ἦλθαν ἀδελφές νοσοκόμοι ποὺ δὲν ἦσαν μὲν μοναχές, εἶχαν ὅμως τὴν ἴδια χριστιανικὴ πίστη ποὺ ἐστήριζε τὴν ἱερότητα τῆς ἀποστολῆς τους. Καὶ τὴν ἐκτελοῦσαν μὲ ἀφιέρωση ἐφάμιλλη μὲ τὴν ἀφιέρωση τῆς μοναχῆς. Ἐκάναμε ὅμως τὸ πᾶν, γιὰ νὰ τὶς ἀποθαρρύνωμε καὶ νὰ τὶς πείσωμε πὼς εἶναι σφάλμα, ἂν δὲν εἶναι βλακεία, νὰ θεωροῦν τὴν ἀποστολὴ τους ἱερή καὶ νὰ βλέπουν στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρρώστου τὸν Κύριο.

Συμπέρασμα: Ἡ ἀδελφὴ νοσοκόμος ἀρχίζει νὰ μὴν εἶναι πιά ὁ ἀφιερωμένος ἄνθρωπος ποὺ ἀντιμετωπίζει τὶς ἀφάνταστες σκληρότητες τῆς ἱερῆς ἀποστολῆς τῆς μὲ τὸ φῶς τῆς αἰωνιότητος, *sub specie aeternitatis*. Εἶναι ἓνας ἐπαγγελματίας.

Σάν επαγγελματίας, όμως, συγκρίνει πιά τόν έαυτόν της μέ τούς άλλους επαγγελματίες καί ζητᾶ νά ἔχει καί αὐτή τήν συνεχῆ βελτίωση τῆς άνέσεως πού ἔχουν οἱ ἄλλοι επαγγελματίες, καί μάλιστα οἱ ἄλλες γυναῖκες επαγγελματίες, ἄς ποῦμε μία ράπτρια, μία κομμώτρια, μία δακτυλογράφος. Μπορεῖ νά γίνει **[σελ. 137]** σύγκριση άνάμεσα στήν άπασχόληση μιᾶς επαγγελματίου καί τήν έξαντλητική καί πολλές φορές ταπεινωτική εργασία μιᾶς ἀδελφῆς; Ἄσε πιά τὸ θέμα τῆς χρηματικῆς άμοιβῆς καί γενικά τῶν υλικῶν συνθηκῶν ζωῆς, τὰ ἔχομε γράψει αὐτὰ τόσες καί τόσες φορές!

Μ' αὐτὰ καί μ' αὐτὰ ἡ ἀδελφή νοσοκόμος τοῦ μοντέρνου πολιτισμοῦ δέν εἶναι πιά ὁ ἄνθρωπος πού θυσιάζει τήν ζωή του χάριν τοῦ πλησίον, εἶναι ὁ προλετάριος πού, άντι νά άποβλέπει στὸν Σταυρὸ τοῦ Κυρίου, προστρέχει στὸν συνδικαλισμό, τὰ ὠράρια καί τὰ τούτοις ὅμοια. Ἄν, τώρα, μέ τὰ ὠράρια καί τίς διεκδικήσεις γιά ὅσο γίνεται πιὸ άνετη δουλειά, ἡ περίθαλψη τῶν άσθενῶν γίνεται ὄλο καί πιὸ ἔλλιπής καί καμμιά φορά θυμίζει τήν πλήρη έγκατάλειψη, τόσο τὸ χειρότερο γιά τούς άσθενεῖς.

Καί αὐτή ἡ νοσοκόμος τοῦ μοντέρνου πολιτισμοῦ, αὐτή εἶναι ὁ καλύτερος δάσκαλος πού θὰ μᾶς διδάξει τί ἔχάσαμε, άντικαθιστώντας τὸ ιερὸ μέ τὸ μοντέρνο. Καί σ' αὐτὸ δέν χρειάζεται συζήτηση. Ὅλοι μας ἡ σχεδόν, θὰ περάσωμε άπό νοσοκομεῖα καί θὰ ἔχωμε άρκετῆ εύκαιρία νά δοῦμε τί εἶναι μία νοσοκόμος πού μέσα της ζῆ τὸ ιερὸν (υπάρχουν άκόμη, εύτυχῶς, τέτοιες ἀδελφές) καί τί εἶναι νοσοκόμος, σκέτος επαγγελματίας.

Z

Καί πόσες καί πόσες τέτοιες περιπτώσεις θὰ **[σελ. 138]** μπορούσαμε νά αναφέρωμε! Ἄπ' τὸν γραφειοκράτη υπάλληλο ὡς τὸν μάστορη πού θὰ τὸν καλέσετε στὸ σπίτι σας γιά μία επείγουσα έπισκευή, καί αὐτὸς θὰ κυττάξει πῶς θὰ σᾶς ξεγελάσει ὅπως-ὅπως, ὅσο μπορεῖ γρηγορώτερα καί νά πάρει ὅσο μπορεῖ περισσότερα.

Ἄς αναφέρωμε τελευταῖο παράδειγμα τὸν ναυτικό. Ἐχετε προσέξει ὅτι, ὅσο τελειοποιῶνται τὰ μηχανήματα άποφυγῆς δυστυχημάτων, τόσο τὰ ναυάγια πληθύνονται;

Γιατί; Γιατί τήν θάλασσα δέν τήν νικᾶ τὸ μηχανήμα. Τήν νικᾶ ἡ ψυχὴ τοῦ ναυτικοῦ πού έμπνέει. Ὅταν αὐτὴ ἡ ψυχὴ δέν υπάρχει, τότε μὴν ἔλπίζεις στὰ μηχανήματα. Καί ὁ ναυτικός τοῦ μοντέρνου πολιτισμοῦ καί πρῶτα-πρῶτα, βέβαια, ὁ έφοπλιστῆς τοῦ μοντέρνου πολιτισμοῦ, γελᾶ καί μόνο νά τοῦ αναφέρετε τήν λέξη ψυχὴ. Ξεπερασμένη, λοιπόν, ἡ άσφαλῆς πορεία, καί μοντέρνα οἱ συγκρούσεις καί τὰ ναυάγια. Σήμερα υπάρχουν πρώτης τάξεως μέσα τηλεπικοινωνίας, ὡστε ἓνα πλοῖο πού κινδυνεύει στήν άνοικτῆ θάλασσα, νά μπορεῖ νά έκπέμψει τὸ σῆμα τοῦ κινδύνου, τὸ περίφημο S.O.S. καί νά μποροῦν νά σπεύσουν ἄλλα πλοῖα γιά βοήθεια. Καί τὸ μὲν πλοῖο πού κινδυνεύει έκπέμπει τὸ S.O.S., ἄλλὰ τὸ σῆμα δέν

φθάνει στο άλλο πλοίο, γιατί ο δέκτης του είναι κατελημμένος από τις ιδιωτικές φλυαρίες μελών του πληρώματος. Καί, δυστυχώς, δεν είναι ούτε μιά ούτε δυο οι περιπτώσεις αυτές! Άντε τώρα να πητε σ' αυτούς τους ναυτικούς ότι το μηχάνημα επικοινωνίας είναι ιερό και πρέπει να το έχουν πάντοτε ελεύθερο, γιατί δεν ξέρεις ποιά στιγμή εκπέμπεται **[σελ. 139]** ένα σήμα που ζητά βοήθεια!

Η

Έφεραμε μερικά παραδείγματα, μερικά από τα τόσα και τόσα που χαρακτηρίζουν, όμως, τον μοντέρνο πολιτισμό. Έχασαμε το ιερόν και μ' αυτό και την έννοια του καθήκοντος, την θυσία, εκεί όπου το καθήκον μας την ζητά.

Βέβαια, αυτή η αποδυνάμωση του ιεροῦ δεν έγινε από την μιά στιγμή στην άλλη. Γενεές και γενεές επάσχισαν, για να ξεθωριάσει και να φύγει ολότελα το αίσθημα του ιεροῦ, που τόσες φορές έθαυματοουργοῦσε άλλοτε.

Τώρα το αντικαταστήσαμε με τις διεκδικήσεις, που και όταν είναι δίκαιες, θυσία πάντως δεν είναι. Και πολιτισμός δεν γίνεται χωρίς θυσία.

Τώρα, το σύνθημα που κυβερνά στον μοντέρνο πολιτισμό είναι: η εργασία είναι ένα αναγκαῖο κακό, που πρέπει όσο μπορούμε να το αποφεύγουμε. Άλλιως γινόμαστε κοινωνικά αποσυνάγωγοι, όπως κοινωνικά αποσυνάγωγος είναι ο μαθητής που με ζήλο αφιερώνεται στα μαθήματά του. Πρίν, ο μαθητής αυτός έπαιρνε γενικό έπαινο. Τώρα παίρνει τον τίτλο του «σπασίλα». Και ανεξάρτητα από την ελάττωση αποδόσεως που φέρνει η ταξική πάλη, γενικά ο μοντέρνος πολιτισμός δεν έχει καλές σχέσεις με την εργασία, και ακόμη λιγώτερο με τον ιερό μόχθο.

Άν αυτό, τώρα, είναι πολιτισμός... ἄς τον σερβιρισθοῦμε, και μάλιστα οι νεαροί εκείνοι που γκρεμίζουν **[σελ. 140]** τώρα το ιερό, για να το αναζητήσουν, όταν πια θα έχουν πάψει να είναι νεαροί, και, ανάλογα, οι γονεῖς τῶν νεαρῶν, που δεν αναλογίζονται σε τί πολιτισμό θα ζήσουν τα παιδιά τους!

Θ

Καιρός είναι, όμως, να έλθωμε στο τελευταῖο και βασικώτερο. Εκείνο που έφερε τον μοντέρνο πολιτισμό ήταν μιά σύγχυση. Η σύγχυση ανάμεσα στον νεωτερισμό και στην πρόοδο. Η πρόοδος είναι η πεμπουσία του πολιτισμοῦ. Η πρόοδος επιβάλλει πολλές φορές και νεωτερισμούς. Άλλά αυτό δεν σημαίνει πως κάθε νεωτερισμός είναι και πρόοδος. Δεν σημαίνει πως κάθε τι το νεώτερο, επειδή είναι νεώτερο, ἄρα είναι και καλύτερο. Η πρόοδος τότε είναι πρόοδος, όταν φέρνει εκείνο το νεώτερο που είναι στ' ἀλήθεια καλύτερο από το παλαιότερο. Όχι που μάς κάνει να νοσταλγοῦμε τα παλιά.

Απαραίτητη, λοιπόν, είναι μια κριτική αντιπαραβολή του παλιού με το νέο, με βάση τις αιώνιες αξίες που αποτελούν το θεμέλιο κάθε πολιτισμού. Με την άκριτη, όμως, επιβολή του νέου, δεν έχουμε πολιτισμό!

Θα πητε, βέβαια, πώς αντίστοιχο ισχύει με την άκριτη έμμονή στο παρελθόν, και όταν αυτό είναι κακό. Όμως για το παλιό, το παραδοσιακό, ισχύει ένα πλεονέκτημα. Ότι το παραδοσιακό άντέσχε στο πέρασμα του χρόνου, για να γίνει παράδοση. Ένώ το νέο είναι νέο ακόμη και άδοκίμαστο, και όταν **[σελ. 141]** ακόμη θριαμβεύει θορυβωδώς, ακούει την φωνή της μητέρας του Μεγάλου Ναπολέοντος, όταν γινόταν ο θρίαμβος για τη στέψη του γιού της σαν αυτοκράτορα: Άρκει αυτό να διαρκέσει (rounu que cela dure).

Και ως φέρωμε έδω, μισοαστεΐα-μισοσοβαρά, δυο φανταστικά παραδείγματα.

Σε μερικά χρόνια γίνονται εκλογές. Καί (φανταστικό παράδειγμα, είπαμε) ή καινούργια Βουλή έχει για το γλωσσικό άλλες αντιλήψεις από την σημερινή. Καταργεί την 27.1.76 και επιβάλλει μιαν άλλη ρύθμιση του γλωσσικού. Όποτε, τί γίνεται με τα τόσα και τόσα που γράφτηκαν ωστόσο με βάση την 27.1.76, ή με εκείνα που πετάχτηκαν στον κάλαθο των άχρηστων με βάση πάλι την χρονολογία αυτή;

Και νάτανε μόνο ή γλώσσα! Η παράδοση μας έφερε και την οικογένεια σαν θεσμό. Τον θεσμό αυτό τώρα τον θεωρούμε σαν ξεπερασμένο, δηλαδή θέλομε να τον πετάξωμε, ακριβώς επειδή άντέσχε στο πέρασμα των αιώνων και των χιλιετιών. Καί στη θέση της οικογένειας να φέρωμε τί; Καί αν από την πείρα του αυτόματου διαζυγίου δοΐμε πώς ήταν λάθος που γκρεμίσαμε τον θεσμό της οικογενείας, τότε νομίζομε πώς μ' ένα παράγγελμα από την μια μέρα στην άλλη μπορούμε να ξανάχωμε οικογένεια;

Αυτό είναι, λοιπόν, που αποτελεί το σαράκι του μοντέρνου πολιτισμού. Ότι, ως τώρα, ο πολιτισμός είχε βάσεις που είχαν άνθέξει στο πέρασμα του χρόνου, που βέβαια έχρειάζοντο βελτίωση και προσαρμογή, επί τέλους, στις νέες συνθήκες, αλλά είχε βάσεις. Ένώ ο μοντέρνος πολιτισμός έχει μόνο γκρέμισμα. **[σελ. 142]** Βάση του έχει την έλλειψη βάσεως.

Άλλα έδω ή συζήτηση πρέπει να σταματήσει. Τον λόγο πια θα έχει ή πραγματικότητας στην εφαρμογή. Καί για να περιορισθω σ' ένα θέμα, αν γίνει το αυτόματο διαζύγιο και κάθε κοπέλλα που έρχεται στο γάμο, έστω και αν συγκεντρώνει όλα τα προσόντα, θα μπορεί πάντοτε να πάρει την κλωτσιά, γιατί ο άνδρας βρήκε μιαν άλλη που για τουτον ή εκείνο τον λόγο του άρέσει περισσότερο, τότε νομίζετε πώς ο ίδιος ο νομοθέτης, μ' ένα καινούργιο νόμο, μπορεί να ξαναχτίσει την οικογένεια, που χρειάσθηκαν χιλιάδες έτων, για να διαμορφωθής;

Μα δεν μπορω να φαντασθω άλλη πλάνη χειρότερη από την ιδέα ότι ο Μοροζίνης θα μπορούσε να ξαναχτίσει τον Παρθενώνα!

11. ΚΑΙ ΤΩΡΑ ΤΙ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΓΙΝΕΙ;

A

Καί τώρα, τί μπορεί νά γίνει;

Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο πού οδηγεί ό μοντέρνος «πολιτισμός». Ἄς ἐπαναλάβωμε ὅμως τὸ ξεκαθάρισμα: Μοντέρνος πολιτισμός, μὲ τὴν ἔννοια πού χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ τὸν ὄρο, δὲν εἶναι ὁ πολιτισμός τοῦ σήμερα, ἀλλὰ ὁ πολιτισμός πού ξεκινάει ἀπὸ τὸ σήμερα, ἀρνεῖται τὸ παρελθόν, ἀρνεῖται κάθε τι τὸ περασμένο, ἀρνεῖται τὶς αἰώνιες ἀξίες καὶ οδηγεῖ σὲ μιὰ πορεία πού ξεκίνημά της εἶναι γκρέμισμα, ἀπάρνηση τοῦ παρελθόντος, καὶ φυσικὰ καὶ τοῦ Αἰωνίου. Ὅχι συνέχεια, βελτίωση, ἄρα πρόοδος, ἀλλὰ ξεκίνημα ὀλότελα μοντέρνο. Αὐτὸς εἶναι ὁ μοντέρνος πολιτισμός, ὅπως τὸν ἐννοοῦμε σ' αὐτὴ τὴν ἔρευνα. Καὶ αὐτὸς εἶναι σήμερα τὸ κατεστημένο, πού σὲ μερικὲς ἐκδηλώσεις τὸ εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Τὸ κατεστημένο τῆς ἐποχῆς μας.

B

Καὶ μπροστὰ σὲ τέτοιο κατεστημένο, τί μπορεί νά γίνει;

[σελ. 144] Φυσικὰ, μποροῦν νὰ δοθοῦν διάφορες ἀπαντήσεις στὸ ἐρώτημα αὐτό, μποροῦν νὰ προταθοῦν διάφορες λύσεις. Μιὰ ἀπάντηση: Μά, ἀπλούστατα, αὐτὸ τὸ κατεστημένο εἶναι κατεστημένο, διότι τὸ δέχονται οἱ πολλοὶ στὴν κοινωνία μας. Καὶ ἄρα εἶναι τὸ ρεῦμα, ἡ δύναμη. Καὶ ἐγὼ θὰ πάω ἀντίθετα στοὺς πολλούς, ἀντίθετα στὸ ρεῦμα; Μά, κουτὸς εἶμαι; Θὰ συμμορφωθῶ καὶ ἐγὼ μὲ τὸ ρεῦμα καὶ μὲ τὸν μοντέρνο αὐτὸν πολιτισμό, θὰ γίνω καὶ ἐγὼ μοντέρνος. Αὐτὴ εἶναι ἡ νοοτροπία τῶν πολλῶν, καὶ αὐτό, τὸ νὰ γίνω μοντέρνος, εἶναι τὸ ὄνειρο (παρ' ὀλίγο νὰ μοῦ ξεφύγει καὶ νὰ πῶ τὸ ἰδανικό) τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ μία λύση, ἡ μία ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: τί μπορεί νά γίνει. Ἀπλούστατα, θὰ συμμορφωθοῦμε μὲ τὸ ρεῦμα.

Δεύτερη λύση τώρα: Δὲν ἀξίζει νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸν μοντερνισμό. Διότι ὁ μοντερνισμός ἔχει μέσα του τὸ σπέρμα τῆς αὐτοκαταστροφῆς. Ὁ μοντέρνος πολιτισμός, ἐξ ὀρισμοῦ, εἶναι κάτι τὸ προσωρινό. Ἀφοῦ δὲν δέχεται τίποτε ἀπὸ τὸ παρελθόν, δὲν μπορεί νὰ ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι τίποτε, ὅταν θὰ γίνει καὶ αὐτὸς παρελθόν. Τὸ ὅτι ὁ πολιτισμός τοῦ σήμερα θὰ εἶναι παρελθόν ὕστερα ἀπὸ δέκα χρόνια, αὐτό, πῶς νὰ τὸ κάνωμε, ἔτσι εἶναι. «Τὰ πάντα ρεῖ». Καὶ αὐτὸ δὲν διεψεύσθη τόσους αἰῶνες τώρα. Ὁ μοντέρνος πολιτισμός μπορεί νὰ ἀρνηθῆ τὰ

πάντα, τὸν Ἡράκλειτο ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ τὸν ἀρνηθῆ. Ἔτσι, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ σημερινὸς μοντέρνος πολιτισμὸς θὰ πέσει, θὰ καταρρεύσει μόνος του, καὶ δὲν ἀξίζει νὰ πονοκεφαλᾶμε ἐμεῖς μὲ τὸ τί θὰ κάνουμε, γιὰ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσωμε.

[σελ. 145] Καὶ στὸ μεταξύ, ἐγὼ τί θὰ κάνω, ἐγὼ ποὺ δὲν μπόρεσα νὰ θαμπωθῶ ἀπὸ τὸ μοντέρνο; Ἀπλούστατα, ἐγὼ δὲν θὰ ἀφήσω νὰ παρασυρθῶ ἀπὸ τὸ ρεῦμα. Γιὰ μένα τὸ ρεῦμα δὲν εἶναι ἐπιχείρημα. Καὶ ἂν οἱ πολλοὶ πᾶνε μὲ τὸ ρεῦμα, οἱ πολλοὶ δὲν εἶναι ἐπιχείρημα. Ὅπως δὲν ἦταν ἐπιχείρημα γιὰ περασμένους αἰῶνες τί ἔκαναν οἱ πολλοί. Ἐγὼ τραβῶ τὸν δρόμο μου. Ἄν ὁ μοντέρνος πολιτισμὸς δὲν τὸν νιώθει τὸν δρόμο αὐτόν, ἂν δὲν καταλαβαίνει τίποτε ἀπὸ τὶς αἰώνιες ἀξίες, τόσο τὸ χειρότερο γι' αὐτόν. Ἐγὼ θὰ τραβήξω τὸ δρόμο μου, ἀδιαφορώντας τί κάνουν οἱ ἄλλοι.

Ναί, ἀλλὰ οὔτε αὐτὸ εἶναι λύση. Εἶναι ἄρνηση, ἀλλὰ δὲν εἶναι δημιουργία. Θὰ πῆτε, εἶναι ἄρνηση τῆς ἀρνήσεως. Ναί, ἀλλὰ ἡ ζωὴ δὲν εἶναι μαθηματικὸς τύπος. Ἡ ἄρνηση τῆς ἀρνήσεως δὲν εἶναι θέση. Εἶναι ἀπομάκρυνση ἑνὸς ἐμποδίου, γιὰ νὰ γίνῃ δημιουργία, ἀλλὰ δὲν εἶναι δημιουργία. Ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται, λοιπόν, εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἀρνήσεως νὰ ἐμφανισθῆ ὡς θέση, ὡς δημιουργία. Καὶ γιὰ νὰ γίνῃ αὐτό, χρειάζεται ὄχι μόνον λυτρωμὸς ἀπὸ τὸν μοντερνισμό, ἀλλὰ καὶ ξεκίνημα γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση, μὲ μιὰ βάση. Μιὰ τέτοια βάση, ποὺ θὰ ξεκινάει ἀπὸ τὴν αἰωνιότητα καὶ θὰ συνεχίζει τὴν πορεία πρὸς τὴν αἰωνιότητα, ἀγκαλιάζοντας τὸ σήμερα, ἀκριβῶς γιὰ νὰ τὸ ἐντάξει στὴν αἰωνιότητα.

Γ

Μὲ ἀπλούστερα λόγια, ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται **[σελ. 146]** εἶναι ἐφαρμογὴ τῶν αἰωνίων ἀξιών στὰ προβλήματα, τὶς ἀνάγκες, τὶς ἰδιορρυθμίες τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Χρειάζεται κοσμοθεωρία. Καὶ σὰν μιὰ συμβολὴ σ' αὐτό, ἀφιερώθηκε στὴν κοσμοθεωρία τὸ βιβλίο *Γιὰ μιὰ πορεία μὲ ἐπίγνωση**.

Καὶ ἂν ἐρωτήσετε πόσο ἔχει διαδοθῆ τὸ βιβλίο αὐτό, ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι δὲν τίθεται καλὰ τὸ ἐρώτημα. Τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι ἐρώτημα διαδόσεως, ἀλλὰ εἶναι ἐρώτημα συνεπείας. Ὅχι πόσοι τὴ διάβασαν τὴν κοσμοθεωριακὴ αὐτὴ τοποθέτηση (μ' ὅλο ποὺ ξέρομε πὼς δὲν εἶναι καὶ τόσο λίγοι), οὔτε κἂν πόσοι συμφωνοῦν, ἀλλὰ ποιά συνέπεια δείχνουν ἐκεῖνοι ποὺ συμφωνοῦν μὲ τὴν κοσμοθεωρία αὐτή. Ἐμεῖς, ὅσα εἶπαμε, κάθε ἄλλο παρὰ τὰ θεωροῦμε σὰν ἀλάθητα. Καὶ μποροῦμε νὰ καταλάβωμε κάλλιστα τὸν ἄλλο ποὺ σκέπτεται ἐντελῶς διαφορετικά. Ἐνα μᾶς ἐνδιαφέρει, νὰ φύγει ἡ εἰδωλολατρία τοῦ χρόνου. Νὰ παύσωμε, δηλαδή, νὰ νομίζωμε ὅτι τὸ νέο, μόνον διότι εἶναι νέο, εἶναι καλὸ (ἢ κακό) ἢ τὸ παλιό, μόνον γιὰτὶ εἶναι παλιό, εἶναι καλὸ (ἢ κακό). Αὐτὴ τὴν θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ εἰδωλολατρία τοῦ χρόνου πρέπει νὰ τὴν ξεπεράσωμε.

---

* Ποὺ κατόπιν ἐκυκλοφόρησε σὲ ἀγγλικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸ ἐκδοτικὸ οἶκο Cassell, μὲ τὸν τίτλο *Knowing Where We Are Going*.

Δ

Βέβαια, σὲ μιὰ τέτοια δημιουργία, βασισμένη [σελ. 147] ἐπάνω σὲ μιὰν ὠρισμένη κοσμοθεωρία, στὴ «Θεωρία τοῦ Παντός», δὲν μπορεῖς νὰ ξεφύγεις ἀπὸ τοῦ νὰ λάβεις θέση ἐπάνω στὴ χριστιανικὴ Πίστη. Θέση συνεπῆ, εἴτε θετικὴ εἴτε ἀρνητικὴ, ἀλλὰ συνεπῆ. Νομίζω ὅτι τὸ μὴ χεῖρον γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα θὰ ἦταν μιὰ συνεπὴς ἀρνητικὴ θέση ἀπέναντι στὴ χριστιανικὴ Πίστη, παρὰ ἐκεῖνο ποὺ εἶδαν οἱ αἰῶνες, μιὰ ἀσυνεπὴς ὁμολογία πίστεως ποὺ αὐτοδιαψεύδεται.

Καὶ ἄρα γε σήμερα ὑπάρχει δυνατότης νὰ βροῦμε ἀνθρώπους ποὺ νὰ ἔχουν αὐτὴ τὴ βάση τῆς χριστιανικῆς Πίστεως καὶ μ' αὐτὴ νὰ προχωρήσουν; Νομίζω ναί. Καὶ στὴν Ἑλλάδα, τοῦλάχιστον, τίποτ' ἄλλο νὰ μὴν πῶ, σήμερα οἱ ἐκκλησίες εἶναι γεμάτες ἀπὸ ἀνθρώπους, καὶ ἀπὸ νεολαία, ποὺ καὶ αὐτὴ γεμίζει τὶς ἐκκλησίες. Αὐτοί, ἄρα, κᾶτι ἔχουν μέσα τους. Τὸ κακὸ εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει κανεὶς ποὺ αὐτὸ τὸ κᾶτι νὰ τὸ ἀξιοποιεῖ, νὰ κάνει ὥστε αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι νὰ μὴν ἀνάβουν μόνο κεράκια στὶς ἐκκλησίες, ἀλλὰ νὰ εἶναι οἱ ἴδιοι κεράκια καὶ λαμπάδες μέσα στὸ σκοταδισμό τοῦ μοντερνισμοῦ.

Ἄσε πιά τὴν Ἐκκλησία ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ τὸ παραπέτασμα, τὴν Μάρτυρα τῶν διωγμῶν, θὰ ἔλεγα τῶν νέων κατακομβῶν, ποὺ εἶναι ὄχι μόνο ἰσάξιος, ἀλλὰ καὶ περισσότερο θαυμαστὸς ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες κατακόμβες κατὰ τοῦτο: Οἱ κατακόμβες τῶν πρώτων αἰώνων εἶχαν τὸν φωτοστέφανο μιᾶς ἐκκλησίας ποὺ τοὺς ἀγκάλιαζε καὶ τοὺς ἔδινε θάρρος καὶ δύναμη. Οἱ Μάρτυρες οἱ σημερινοὶ ἔχουν ἐγκαταλειφθῆ.

[σελ. 148]

Ε

Τὸ θέμα, λοιπὸν, εἶναι τοῦτο: Πιστοὶ ἄνθρωποι ὑπάρχουν καὶ σήμερα. Ἀλλὰ ἄρτιοι ἄνθρωποι, παράγοντες πολιτισμοῦ, αὐτὸ μᾶς λείπει. Ἔχομε πιστούς, ἀλλὰ, στὸν γενικὸ κανόνα, δὲν εἶναι συνεπεῖς. Δὲν ἐννοῶ μόνο ἐκείνους ποὺ ἐπίτηδες δὲν εἶναι συνεπεῖς. Ἐννοῶ καὶ ἐκείνους ποὺ εἶναι ἀσυνεπεῖς χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν καὶ εἶναι πιστοὶ χωρὶς νὰ εἶναι ἄρτιοι ἄνθρωποι, χωρὶς νὰ εἶναι δημιουργοὶ πολιτισμοῦ. Καὶ σήμερα, ἂν ἐξετάσωμε ἀπὸ ἀπόψεως ἀρτιότητος τοῦ ἀνθρώπου, δὲν πρέπει ὁ Διογένης μὲ τὸ φανάρι του νὰ μπορεῖ νὰ μπεῖ μέσα σὲ μιὰ ἀσφυκτικὰ γεμάτη ἐκκλησία καὶ νὰ λέει: «Ἄνθρωπον ζητῶ»!

Ποιὸ εἶναι λοιπὸν τὸ θέμα; Νὰ γίνουν οἱ πιστοὶ ἄρτιοι ἄνθρωποι, ποὺ θὰ ἀναστηλώσουν ὅ,τι ἐγκρέμισε ὁ μοντέρνος πολιτισμός. Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι τόσο πῶς θὰ βροῦμε πιστούς, ἀλλὰ πῶς τοὺς πιστούς ἢ ἀνθρωπότης, ἢ σημερινὴ κοινωνία, ἢ σημερινὴ Ἑλλάδα μας, θὰ τοὺς νιώσει σὰν ἀρτίους ἀνθρώπους καὶ θὰ ἐμπιστευθῆ σ' αὐτούς τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν ἐρειπίων τοῦ μοντερνισμοῦ. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα: Νὰ μπορέσωμε νὰ δώσωμε μιὰ ζωντανὴ ἀπάντησι στὸν μοντέρνο πολιτισμό.

Καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνει. Καὶ εἶναι ἔγκλημα ὅτι δὲν γίνεται σήμερα. Ἴσως τὸ ξαναποῦμε: Ὁ μοντέρνος πολιτισμὸς, ποὺ βασίζεται στὴν ἄρνηση τοῦ παντός, βαίνει πρὸς τὴν αὐτοκαταστροφή του. Ὁλοταχῶς, γιατί ὀλοταχῶς σαπίζει. Ἡ περίφημη ἐπιτάχυνση τῆς ἱστορίας κατήντησε ἐπιτάχυνση τῆς [σελ. 149] σαπίλας σ' ὅλες –μὰ σ' ὅλες– τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ μοντέρνου πολιτισμοῦ. Αὐτὸ εἶναι βέβαιο. Ἀλλὰ τὸ ἐρώτημα εἶναι, ἅμα καταρρεύσει ὁ μοντέρνος τοῦτος πολιτισμὸς, τί θὰ ἔλθει στὴ θέση του; Μήπως στὴ θέση του θὰ ἔλθει τὸ χάος, ποὺ θὰ μᾶς κάνει νὰ νοσταλγοῦμε τὸν μοντέρνο πολιτισμὸ; Γιὰ νὰ μὴ γίνει αὐτό, πρέπει ὁ χριστιανικὸς πολιτισμὸς νὰ ἐμφανισθῆ σὰν πραγματικότης, καὶ μάλιστα πραγματικότης ἑλληνική, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ πραγματοποιηθῆ ἡ ἑλληνική πορεία μὲ ἐπίγνωση. Καὶ γιὰ νὰ γίνει πάλι ἡ πραγματικότης αὐτή, πρέπει οἱ Ἕλληνες ποὺ εἶναι σήμερα πιστοὶ νὰ καθίσουν νὰ σκεφθοῦν καὶ νὰ βγάλουν ἀπὸ τὸ Αἰώνιο τὴν καθοδήγηση τοῦ σήμερα. Καὶ αὐτὸ θέλει πολλή μελέτη. Ὁ πιστὸς πολλές φορές τὰ παίρνει ὅλα σὰν αὐτονόητα. Δὲν κάθεται νὰ σκεφθῆ, νὰ μελετήσῃ προβλήματα, δυσκολίες, νὰ δεῖ ἀγκάθια, μὲ ἄλλα λόγια νὰ βρεῖ τὴν ἐπαφὴ ποὺ χρειάζεται, γιὰ νὰ προσαρμόσῃ τὸ πρόσκαιρο στὸ Αἰώνιο. Καὶ αὐτὸ τὸν κάνει προχειρολόγο, ἐπιπόλαιο, καί, πάντως, ὄχι ἄρτιο ἄνθρωπο, δημιουργὸ καὶ ἐμφανιστὴ πολιτισμοῦ.

Z

Ἔτσι ὅμως, καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσωμε –προσοχή: λέω, ὑποθέσωμε– ὅτι ὁ πιστὸς αὐτός, καὶ μάλιστα ὁ Ἕλληνας πιστός, εἶναι ὅλος στραμμένος πρὸς τὴν Αἰωνιότητα, δὲν ξέρει τὴν ζωὴ τὴν ὁποία θὰ ἐντάξῃ στὴν Αἰωνιότητα αὐτή. Καταφεύγει στὰ ἀνεδαφικά, τὰ ἀνεφάρμοστα, συμβιβάζεται κατόπιν μὲ τὶς ἀβαρίες [σελ. 150] καὶ στὴ ζωὴ τῶν ἄλλων καὶ στὴ δική του ζωὴ, γίνεται, ὅπως ἔλεγε ὁ Κύριος, τὸ μωρανθὲν ἄλας: *«Εἰς οὐδὲν ἰσχύει ἔτι εἰ μὴ βληθῆναι ἔξω καὶ κατατατεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων»*. Μὲ τέτοιους ἀνθρώπους ὅμως δὲν μπορεῖς νὰ ἐμφανίσῃς πολιτισμὸ ποὺ θὰ μᾶς γλυτώσῃ ἀπὸ τὸν μοντέρνο πολιτισμὸ.

Ἔχομε λοιπὸν καὶ στὴν Ἑλλάδα πολλοὺς-πολλοὺς πιστοὺς στὶς αἰώνιες ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ὅλο ζήτημα εἶναι πῶς θὰ ἀξιοποιηθοῦν οἱ ἄνθρωποι αὐτοί. Καί, βέβαια, τὸ ξεκίνημα θὰ γίνει ἀπὸ τὸ νὰ μάθουν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ὅτι πρέπει νὰ ἀξιοποιηθοῦν καὶ ὅτι πρέπει νὰ καταρτισθοῦν ἔτσι, ὥστε νὰ μπορέσουν νὰ ἀξιοποιηθοῦν. Ἀλλιῶτικα κινδυνεύομε, ὅταν καταρρεύσει ὁ μοντέρνος πολιτισμὸς – εἶναι, εἶπαμε, νομοτελὲς νὰ καταρρεύσει– στὴ θέση του νὰ ἔλθει κάτι ἄλλο, ποὺ θὰ μᾶς κάνει νὰ τὸν νοσταλγοῦμε.

Καιρὸς νὰ καταλήξωμε συνοψίζοντας: Τὰ προβλήματα ποὺ ἐμφανίζονται στὴν πορεία μας εἶναι τρία.

Πρῶτο, οἱ σημερινοὶ πιστοὶ νὰ γίνουν καὶ πολιτισμένοι ἄνθρωποι. Δηλαδή, σκαπανεῖς, δημιουργοί, φορεῖς πολιτισμοῦ. Καὶ αὐτὸ χρειάζεται πίστη, ἀγνή βέβαια, ἀλλὰ καὶ «κατ' ἐπίγνωσιν», μὲ μελέτη καὶ κατοχὴ τῶν σημερινῶν προβλημάτων τούτης ἐδῶ τῆς ζωῆς, τούτης ἐδῶ τῆς γῆς.

Δεύτερο. Για να γίνει έτσι, ώστε η νομοτελής και αναπόφευκτη ауτοκαταστροφή του μοντέρνου πολιτισμού να μη φέρει το χάος, πρέπει να υπάρχει ο συγχρονισμός, ο υγιής συγχρονισμός, που θα [σελ. 151] αντικαταστήσει τον δήθεν συγχρονισμό του μοντέρνου πολιτισμού. Γι' αυτό το θέμα όμως έχουμε γράψει αρκετά στο βιβλίο *Για μιὰ πορεία με επίγνωση* (Κεφ. 10, σελ. 159 έπ.), δεν χρειάζεται να έκταθοῦμε περισσότερο. Με άλλα λόγια, πρέπει ο χριστιανός να μάθει να συνδυάσει τὴν ἐνατένιση τῶν αἰώνιων ἀξιῶν με τὴν ἀντιμετώπιση τῶν συγκεκριμένων προβλημάτων που τοῦ προβάλλει ἡ σύγχρονη ζωή. Καὶ ὅποιος πιστεύει ὅτι ἔχει τὸ ἓνα ἂς ξέρει ὅτι αὐτὸ δὲν ὠφελεῖ τίποτε, ἂν δὲν γίνει καὶ τὸ ἄλλο.

Καί, τρίτο. Πρέπει ὁ πιστὸς στις αἰώνιες ἀξίες, ὁ χριστιανός, ὁ χριστιανός Ἑλληνας, να καταλάβει τὶς εὐθύνες που ἔχει για τὴ σημερινή πορεία τῆς κοινωνίας, να καταλάβει τὴν εὐθύνη που ἔχει για τὴν σημερινή πορεία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, να βοηθήσει, ὥστε αὐτὴ να διαμορφωθῆ σε μιὰ πορεία με επίγνωση. Ὁ πιστὸς πρέπει να καταλάβει τὴν εὐθύνη του, να γίνει στοιχεῖο ἐξυγιάνσεως τῆς σημερινῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Καὶ αὐτὸ δὲν θα γίνει μόνον με τὴν «ἀθαμβίην» καὶ «ἀταραξίην», ἀλλὰ καὶ με τὸν ἀγῶνα καὶ τὴν θυσία. Ὁ πιστὸς πρέπει μπροστὰ στις εὐθύνες του να τινάξει ἀπὸ μέσα του κάθε ραστώνη καὶ ν' ἀγωνισθῆ τὸν καλὸν ἀγῶνα τῆς πίστεως, να τὸν ἀγωνισθῆ με τρία ὄπλα: Τὴν μελέτη, τὸν κόπο, τὴν θυσία. Ἀλλιῶς θα εἶναι ἄχρηστος, καὶ δὲν τὸν σώζει κανένα «ἄνηθο καὶ ἡδύοσμο καὶ κύμινο».

Καὶ πρὶν ἀπ' ὅλα, φυσικὰ, ἐκεῖνο που εἶπαμε στὴν ἀρχή. Πιστὸς θα πεί ἐκεῖνος που δὲν παρασύρεται ἀπὸ τὸ ρεῦμα. Ἐκείνη ἡ ἠττοπάθεια μπροστὰ στὸ ρεῦμα ἀποδυναμώνει τὴν πίστη, τὴν κάνει ἄχρηστη.

Θὰ μοῦ πῆτε, ἴσως, ὅτι αὐτὴ ἡ πορεία ἀντίθετα [σελ. 152] στὸ ρεῦμα προϋποθέτει ἡρωισμό. Μά, ἀκριβῶς, αὐτὸ ζητεῖ καὶ τοῦτο τὸ βιβλίο. Τὰ χρόνια μας θέλουν ἥρωες. Σὲ προηγούμενες γενεές, ἴσως για τὸν πιστὸ να ἦταν ἀρκετὸ να εἶναι καλός, ἀπλῶς, ἄνθρωπος. Στὴ σημερινή γενεά, αὐτὸ δὲν φθάνει. Ὁ πιστὸς πρέπει να εἶναι ἀγωνιστῆς, καὶ ἡρωικὸς ἀγωνιστῆς.

Καὶ ὁ ἡρωικὸς αὐτὸς ἀγῶνας προϋποθέτει θυσία. Ἄν ὁ σημερινὸς πιστὸς τσιγκουνευθῆ σήμερα στις θυσίες, θα ὑποχρεωθῆ αὔριο σὲ θυσίες πολὺ μεγαλύτερες καὶ ἄκαρπες.

Καὶ ἔτσι κλείνομε τὴν ἔρευνά μας με τὴν ἐξῆς διαπίστωση: Ἡ ἐλληνικὴ πορεία με επίγνωση συνίσταται στὴν πορεία τῶν σημερινῶν καλῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν ἀπραγὴ καλωσύνη καὶ τὴν ἄκαρπη πίστη, στὸν ἱερὸν ἀγῶνα, για να μὴ χάσει τὸ Ἔθνος τὴν ἐπαφή του με τὶς αἰώνιες ἀξίες.

Δὲν γίνεται ὁ ἀγῶνας αὐτός; Τότε, για να θυμηθοῦμε τὸν Δάντη, «ἀφῆστε κάθε ἐλπίδα». Γίνεται ὁ ἀγῶνας αὐτός ἔστω καὶ ἀπὸ λίγους; Τότε μὴν ἀμφιβάλλετε για τὴ νίκη. Ὁ ἀγῶνας αὐτὸς εἶναι κι' ὅλας νίκη!

ΕΜΕΙΣ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

«ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΜΕ ΕΠΙΓΝΩΣΗ»

ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 1992

ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α.Β.Ε.Ε.

ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 71, ΑΘΗΝΑΙ